

turkuaz

Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi

Turquoise International Journal of Scientific Researches of the Turkic World

Cilt / Volume: 4, Sayı/Issue: 2, Aralık/December 2023 Ankara

2023
ANKARA

TURKUAZ

Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi

**Turquoise International Journal of Scientific Research of
the Turkic World**

Yılda iki sayı olarak yayınlanan uluslararası hakemli
bilimsel-akademik e-dergidir.

Cilt: 4, Sayı: 2 - Aralık 2023

Volume: 4, Issue: 2 - December 2023

ANKARA

Eğitim ve Bilim Politikaları Araştırma Derneği

Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi

Turquoise International Journal of Scientific Research of the Turkic World

e-ISSN: 2717-8609

TURKUAZ Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi'nin Dizinlendiği veritabanları: ASOS İndex, CiteFactor, ERIH Plus

SAHİBİ: Eğitim ve Bilim Politikaları Araştırma Derneği

Hacı Bayram Mah., Çankırı Caddesi, No: 45/438, YIBA Çarşısı, Ulus, Altındağ-ANKARA, E-Posta: edt.synergy@gmail.com

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Ali Sinan BİLGİLİ, Atatürk Üniversitesi, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi, Türkiye

Prof. Dr. F. Sema BARUTÇU ÖZÖNDER, Ankara Üniversitesi, DTCF, Türkiye

Prof. Dr. Hayati AKYOL, Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Türkiye

Prof. Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Türkiye

Prof. Dr. Yagub MAHMUDOV, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü Direktörü, Azerbaycan

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Ahtem CELİLOV, Kırım İşletme Enstitüsü, Ekonomi ve İşletme Fakültesi, Simferopol, Kırım, Ukrayna.

Prof. Dr. Ali ASKER, Karabük Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Türkiye.

Prof. Dr. Arife Figen ERSOY, Anadolu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkiye.

Prof. Dr. Arshi KHAN, Aligarh Muslim Üniversitesi, Siyasal Bilimler Bölümü, Aligarh, Hindistan.

Prof. Dr. Asem NAUŞABAYEVA HEKİMOĞLU, Bitlis Eren Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Türkiye.

Prof. Dr. Barno UBAYDULLAYEVA Mashrabjonovna (Maşrabjonovna) Taşkent Sulama ve Tarımsal Mekanizasyon Mühendisleri Enstitüsü "Beşeri Bilimler" Bölümü, Özbekistan.

Prof. Dr. Cavid QASIMOV, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türkiye.

Prof. Dr. Dilşen İNCE ERDOĞAN, Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türkiye.

Prof. Dr. Elmira ZULPIHAROVA, Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Kazakistan.

Prof. Dr. Halil İbrahim SAĞLAM, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, Türkiye.

Prof. Dr. Mamatkul JURAYEV, Özbekistan İlimler Akademisi Dilbilim, Edebiyat ve Folklor Enstitüsü, Özbekistan.

Prof. Dr. Mehmet Suat BAL, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türkiye.

Prof. Dr. Mustafa YAVUZ, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Türkiye.

Prof. Dr. Osman SAMANCI, Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, Türkiye.

Prof. Dr. Özlem BEKTAŞ, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkiye.

Prof. Dr. Özgür AKTAŞ, Kafkas Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkiye.

Prof. Dr. Shohistahon (Şohistahon) ULJAYEVA, Taşkent Tarımsal Sulama ve Mekanizasyon Enstitüsü, Özbekistan.

Prof. Dr. Tattigul KARTAYEVA, El-Farabi Kazak Milli Üniversitesi, Tarih, Arkeoloji ve Etnoloji Fakültesi, Kazakistan.

Prof. Dr. Vitaliy RODINOV, Çuvaş Devlet Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çeboksarı, Çuvaş Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu.

Prof. Dr. Vüsale MUSALI, Kastamonu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türkiye.

Doç. Dr. Afina BARMANBAY, Kafkas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türkiye.

Doç. Dr. Almas İSMAYILOVA, Dağıstan Devlet Üniversitesi, Mahaçkale, Rusya Federasyonu.

Doç. Dr. Alyona Yuldaş Kızı BALTABEYEV, Hoca Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi, Kazakistan.

Doç. Dr. Eduard LEBEDEV, Çuvaş Devlet Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çeboksarı, Çuvaş Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu.

Doç. Dr. Elmira MEMMEDOVA-KEKEÇ, Bakü Avrasya Üniversitesi, Genel Filoloji Böl. Azerbaycan.

Doç. Dr. Elnur AĞAYEV, Lefke Avrupa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, KKTC.

Doç. Dr. Elza SAMEDLİ, Hazar Üniversitesi Beşeri Bilimler, Eğitim ve Sosyal Bilimler Fakültesi Dekanı, Azerbaycan.

Doç. Dr. Faik ELEKBERLİ, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Felsefe ve Hukuk Enstitüsü, Azerbaycan.

Doç. Dr. Gulmira AZRETBERGENOVA, Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi, Maliye ve Muhasebe Bölümü, Kazakistan.

Doç. Dr. Leniyara DZHELİLOVA, Kırım KİPU Üniversitesi, Kırım, Ukrayna.

Doç. Dr. Mehmet FİDAN, Aksaray Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkiye.

- Doç. Dr. Ramazan KAYA, Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, Türkiye.
Doç. Dr. Samet AZAP, Kastamonu Üniversitesi, Türkiye.
Doç. Dr. Seadet ŞİHIYEVA, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Z.M.Bünyadov adına Şarkşinaslık Enstitüsü, Azerbaycan.
Doç. Dr. Sherzodhan MAHMUDOV, Özbekistan İlimler Akademisi, Tarih Enstitüsü, Özbekistan.
Doç. Dr. Tahirova Feride İnsan kızı, Tataristan Cumhuriyeti İlimler Akademisi, Rusya Federasyonu.
Doç. Dr. Vecihi Sefa HEKİMOĞLU, Bitlis Eren Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Türkiye.
Dr. Farhad RAHİMÎ, Urmiye Üniversitesi, İran İslam Cumhuriyeti.
Dr. Ilirjana KACELİ (DEMIRLIKA), Elbasan Üniversitesi, İnsani Bilimler Fakültesi, Arnavutluk.
Dr. Öğretim Üyesi Melek SARI GÜVEN, Bartın Üniversitesi, Türkiye.
Dr. Öğretim Üyesi Merve KARAÇAY TÜRKAL, Gümüşhane Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türkiye.
Dr. Öğretim Üyesi Tahir AŞİROV, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Türkiye.
Dr. Öğretim Üyesi Uğur TOZKOPARAN, Burdur Mehmet Akif Üniversitesi, Türkiye.
Dr. Daria ZHIGULSKAYA, Moskova Devlet Üniversitesi, Asya ve Afrika Ülkeleri Enstitüsü, Rusya Federasyonu.
Dr. Eylem Öztürkci, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye
Dr. Hasret İPEK İLÇİN, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye
Dr. Lamiye GAFARZADE, Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Azerbaycan
Dr. Vural ÖNTÜRK, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye.

Dergi Editörü: Doç. Dr. Refik Turan, Aksaray Üniversitesi

Yabancı Dil (İngilizce) Editörü: Arş. Gör. Gülşah Öz, Aksaray Üniversitesi

YAYIN KURULU

- Prof. Dr. Cavid QASIMOV, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Dilşen İNCE ERDOĞAN, Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Fikret TURAN, İstanbul Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Kerem KARABULUT, Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Türkiye
Prof. Dr. Nesib L. NESİBLİ, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türkiye
Doç. Dr. Ferit YÜCEBAŞ, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türkiye
Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Azerbaycan
Dr. Öğretim Üyesi Çiğdem KARAÇAY, Hitit Üniversitesi, Türkiye
Dr. Milyausha GAYNANOVA, Tataristan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi, Tataristan, Rusya Federasyonu.

SAYI HAKEMLERİ / REFEREES OF ISSUE

Prof. Dr. Cavid Qasimov	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Prof. Dr. Dilşen İnce Erdoğan	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. İsmail Eyyüpoğlu	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Ali Çakmak	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Fatih Tuğluoğlu	Aksaray Üniversitesi
Doç. Dr. Abdolvahid Soofizadeh	Aksaray Üniversitesi
Doç. Dr. Afina Barmanbay	Kars Kafkas Üniversitesi
Doç. Dr. Hilal Şahin	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. İrade Memmedova	Azerbaycan Milli İlimler Akademisi
Doç. Dr. Leyla Derviş	Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. Meryem Arslan	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Resul Babaoğlu	İzmir Katip Çelebi Üniversitesi
Doç. Dr. Şengül Demirel	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Elçin Neciyev	Muş Alparslan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Semra Kılıç Karatay	Aksaray Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Onur Kurukaya	Kars Kafkas Üniversitesi
Dr. Aslıhan Öztürk Doğan	Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi
Dr. Hatice Vargelen Akcin	Aksaray Üniversitesi
Dr. Milyausha Gaynanova	Tataristan Cumhuriyeti İlimler Akademisi

TURKUAZ ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI BİLİMSEL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ YAYIM İLKELERİ

1. Yayınlanacak yazılar Türk Dünyası ile ilgili ve daha önce herhangi bir yerde yayınlanmamış olmalıdır.
2. Bilimsel toplantılarda sunulan bildirimler, daha önce yayımlanmamış olmak ve sunulduğu bilimsel toplantı bilgileri makale üzerinde belirtilmek kaydıyla yayımlanabilir. Bu durumda etik sorumluluk makale sahibine ait olur.
3. Derginin yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak her sayıda derginin üçte birini geçmeyecek şekilde İngilizce yazılara da yer verilebilir. Türkçe çalışmalarda Türkçe ve İngilizce; İngilizce çalışmalarda ise 300 kelimeyi geçmeyecek şekilde Türkçe ve İngilizce özete ve 3-5 anahtar kelimeye yer verilmelidir.
4. TURKUAZ Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisine gönderilen yazılar önce yayım kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir ve uygun bulunanlar, o alandaki çalışmalarıyla tanınmış iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumsuz olduğu takdirde, yazı üçüncü hakeme gönderilir; o rapor da olumsuz geldiği takdirde yazı yayımlanmaz. Yazarlar, hakemlerin görüş ve önerileri doğrultusunda düzeltmelerini yaparlar. Yayına kabul edilmeyen yazılar iade edilmez; ancak yazarın istemesi hâlinde bir nüshası kendisine verilir. Hakemler kendilerine gönderilen yazıyı 21 gün içinde değerlendirir. Bu süre içerisinde raporunu göndermeyen hakeme ulaşılarak değerlendirme için 7 gün ek süre verilir. Hakem bu sürede de raporunu göndermezse hakemliği düşürülür.
5. Dergide yayınlanan her türlü yazının içeriğinden yazarları sorumludur.
6. Makaleler derginin Dergipark platformu üzerinde <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turkuaz> adresinde yer alan sayfasına yüklenmek suretiyle süreç başlatılmış olur.
7. Dergimiz Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki sayı yayınlanır.

MAKALE YAZIM KURALLARI

Başlık ve Dipnotlar: Makale başlığı iki yana yaslı, 14 punto, koyu ve Cambria yazı tipinde yazılmalıdır. Başlık en fazla 15 sözcük olmalı, bağlaçlar hariç olmak üzere her sözcüğün ilk harfi büyük harfle yazılmalıdır. Türkçe yazılmış makalelerde makalenin İngilizce başlığı da aynı biçimde yazılmalıdır. Makale ile ilgili belirtilmesi gereken özel hususlar makale kabul edildikten sonra başlığına konulacak (*) ile sayfa altında açıklanacaktır. Çalışmanın kabul edilmesinden sonra yazar(lar)ının adı soyadı ortalı, koyu, 12 punto, Cambria yazı tipinde, soyadı büyük harflerle ve ortalı olarak, yazar sayısı birden fazla ise yazarlar tarafından belirlenen sırayla yazılacaktır. Yazar(lar)ın unvanıyla birlikte, çalıştığı yerin açık adı, şehir-ülke bilgisi, e-posta adresi ve ORCID numarasına dipnot olarak makalenin ilk sayfasında yer verilmelidir. Dipnotlardaki tüm bilgiler Palatino Linotype yazı tipinde, girintisiz ve 10 punto olmalıdır.

Türkçe ve İngilizce Kısa Özet: Dergiye Türkçe ve İngilizce çalışmalar yayınlanmak üzere kabul edilmektedir. Türkçe hazırlanan çalışmalarda Cambria yazı tipinde, 10 punto ve 200 sözcüğü geçmeyecek şekilde Türkçe özet ve 300 sözcüğü aşmayacak şekilde hazırlanan İngilizce kısa özet (Abstract) yer almalıdır. Aynı şekilde İngilizce hazırlanan çalışmalarda Türkçe kısa özete yer verilmelidir. Türkçe ve İngilizce kısa özetlerin altında 3-5 anahtar sözcüğe yer verilmelidir.

Bölümler ve Alt Bölümler: Çalışmalarda ana bölüm başlıkları (birinci düzey başlıklar) Arabik rakamlarla numaralandırılarak Cambria yazı tipinde, 12 punto, koyu, sola yaslı ve tümü büyük harf biçiminde yazılmalıdır. Alt bölüm başlıkları (ikinci düzey başlıklar) Cambria yazı tipinde, 11 punto, koyu, sola yaslı, her sözcüğün ilk harfi büyük olarak yazılmalıdır. Üçüncü düzey başlıklar ise Cambria, 11 punto, koyu, italik, sola yaslı, yalnızca ilk sözcüğün ilk harfi büyük olacak biçimde yazılmalıdır. Çalışmalarda ana metin Cambria 11 punto ile yazılmalıdır.

Metin içindeki paragraflar en az üç cümleden oluşmalı ve paragraflar arasında bir satır boşluğu bırakılmalıdır. Aynı şekilde başlıkların öncesinde ve sonrasında da bir satır boşluk verilmelidir. Makalenin tamamında girintiye yer verilmemeli, paragraflar arasında önce ve sonra aralık değerleri 0 olmalıdır. Metin içi atıfların yazımında, tablolarda, şekillerde ve kaynakça yazımında APA 6 yazım stili kullanılmalıdır.

Çalışmalarda araştırmanın özelliğine göre GİRİŞ, YÖNTEM (Evren ve örneklem/çalışma grubu vb.) Veri toplama yöntemleri/teknikleri/araçları ve verilerin analizi), BULGULAR, TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER ve KAYNAKLAR bölümlerine yer verilmelidir. Ancak araştırmanın özelliğine göre yazarlar gerek duymaları halinde farklı bölümler de oluşturabilirler. Bölümlere yeni sayfadan başlanmamalı, bir bölüm bittikten sonra, aynı sayfada diğeri onu izlemelidir. Makale metninin tamamının yazımında APA 6 yazım stili kullanılmalıdır.

Şekiller ve Tablolar: Şekiller yazım alanından taşmayacak şekilde makale içinde uygun görülen yerlere ortalı olacak şekilde yerleştirilebilir. Ana metinden şekle atıfta bulunulmalı ve mümkünse şekil açıklmalıdır. Her bir şeklin altında Arabik rakamlarla numaralandırılmış bir şekil başlığı yerleştirilmeli, makale boyunca aynı numaralandırma devam etmeli ve APA 6 yazım stiline uygun olarak yazılmalıdır. Şekil başlıkları biçim olarak Cambria yazı tipinde, 10 punto, sola yaslı, yalnızca ilk sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde yazılmalıdır. Şekil başlığında kaynak kullanılmış ise parantez içinde kaynak bilgisi eklenmelidir. Eğer şekil içinde yazılar varsa, 9 veya 10 punto olacak şekilde Cambria yazı tipiyle yazılmalıdır.

Tablolar sola dayalı olacak şekilde ve tamamında Cambria yazı tipi kullanılarak hazırlanmalıdır. Tablo başlığı, 10 punto ile yazılmalı, başlığın her kelimesinin sadece ilk harfi büyük olmalı ve başlık, tablo sayısının altında verilmelidir. Tablolarda APA 6 yazım stili kullanılmalıdır. Tablolara metin içinde tablo sayısı belirtilerek atıfta bulunulmalı ve tablo

bittikten sonra yorumlanmalıdır. Tablolar, metin içinde kullanıldıkları yerde veya izleyen sayfada yer almalıdır. İlgili not ve kaynaklar, tablonun altında, "Not:" veya "Kaynak:" ifadelerinden sonra belirtilebilir.

Kaynakça: Makalede yararlanılan kaynaklar "KAYNAKÇA" başlığı altında ve varsa ek(ler)den önce APA 6 yazım stiline uygun olarak verilmelidir. Kaynakların tamamı, 11 punto ile ve her bir kaynağın arasında 1 satır boşluk verilerek, Cambria yazı tipinde ve iki yana yaslı, tek satır aralığında, önce ve sonra paragraf değerleri 0 olacak şekilde, girintiye yer vermeden yazılmalıdır. Kaynakçada yer alan her kaynağa metin içinden atıfta bulunulduğundan, yine aynı şekilde metin içinde kullanılan her bir kaynağa da kaynakçada yer verildiğinden emin olunmalıdır.

Ekler: İhtiyaç duyulması halinde kaynakçadan sonra ve geniş özetten önce, Ekler bölümü oluşturulabilir. Burada makale içinde atıfta bulunulan eklere yer verilmelidir. Birden fazla ek kullanılması halinde numaralandırılması gerekir. Makale içinde tablo veya şekil olarak verilebilecek unsurlara "Ekler" bölümünde yer verilmemelidir.

Geniş Özet: Yazar makalesinde isteğe bağlı olarak varsa Ekler, yoksa Kaynakça kısmından sonra gelecek şekilde 750-1000 sözcükten oluşan geniş İngilizce özete yer verebilir. Bu özet alt başlıklar içermemeli ve makalenin temel fikirlerini yansıtmalıdır. Geniş özetinde aynen alıntıya yer verilmemeli, tablo ve şekil kullanılmamalı, Cambria yazı stiline 11 punto olarak hazırlanmalıdır.

ETİK İLKELER VE YAYIN POLİTİKASI

Yayın Etiği

Aşağıda yer alan etik görev ve sorumluluklar oluşturulurken açık erişim olarak Committee on Publication Ethics (COPE) tarafından yayınlanan rehberler ve politikalar dikkate alınarak hazırlanmıştır.

Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi'nde bilimsel bilginin objektif bir şekilde üretilmesini ve yaygınlaşmasını destekleyici bir yayın süreci izlenmektedir. Bu sürecin başarılı bir şekilde işleyebilmesi ancak bütün paydaşların (yayıncı, editör(ler), yazar(lar), hakem(ler) ve okuyucu(lar) vb.) etik ilkelere yönelik standartlara uymaları ile mümkün olabilir. Bu nedenle dergi yayın sürecinin tüm paydaşlarının aşağıda belirtilen etik ilkelere uygun davranmaları beklenmektedir:

Yazarların Etik Sorumlulukları

Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi'nde yayımlanmak üzere makale sunumu gerçekleştiren yazar(lar)ın etik sorumlulukları:

- Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi Türkçe ve İngilizce dillerinde özgün bilimsek çalışmaların yayımlanmak üzere kabul edildiği bilimsel-akademik bir e-dergidir. Bu nedenle yazar(lar)ın yayımlanmak üzere özgün çalışmalar sunmaları, başka dergilerde yayımlanmış veya yayımlanmak üzere gönderilmiş makaleleri göndermemeleri gerekmektedir.
- Yazar(lar) çalışmalarında yararlandıkları kaynaklara etik ilkeler doğrultusunda ve bilimsel kural ve kaidelere uygun olarak gönderme (atıf) yapmalıdırlar.
- Makaleye katkı sağlamayan şahısların adı yazar olarak bildirilmemeli, makalenin yayımlanmak üzere sisteme yüklenmesinden sonra yazar ekleme, çıkarma veya yazar sırasını değiştirme talebinde bulunulmamalıdır.
- Değerlendirme sürecinde yazar(lar)dan makalelerine ilişkin bilgi ya da ham veri istenmesi durumunda bu bilgi ve belgeler editöre sunulmalıdır.
- Yayımlanma başvurusu yapılan makaleyle ilgili çıkar çatışması-çıkar birliği olan kişileri editörlere bildirmelidir.
- Yazar(lar), makalelerinde kullandıkları verilerin kullanım haklarına, araştırma-çözümlemelerle ilgili izinlerin ya da üzerinde araştırma yaptıkları katılımcıların onayının alındığını belgelemelidirler.
- Yazar(lar), değerlendirme ve erken görünüm aşamasındaki ya da elektronik ortamda yayımlanmış makalesiyle ilgili hatayı fark ettiklerinde bilgi vermek, düzeltmek ya da geri çekmek için editörle iletişime geçmesi gerekir.
- Yazar(lar), etik kurul kararı gerektiren deney, anket, ölçek, görüşme, gözlem, odak grup çalışması gibi nicel ya da nitel yöntemlerle veri toplamayı gerektiren araştırmalar için etik kurul onayı aldığını; etik kurul adı, karar tarihi ve sayısı aday makalenin ilk-son sayfasında ve yöntem bölümünde belirtmeli, etik kurul kararını gösteren belgeyi makalenin başvurusuyla birlikte sisteme yüklemelidir. Ayrıca olgu sunumlarında aydınlatılmış olur/onam formunun alındığına ilişkin bilgiye makalede yer vermelidir.
- Yazar(lar), veri toplama sürecinde etik ilkelere özen gösterdiklerinin kanıtlarını (başkalarının ölçek, anket, fotoğraf gibi belgelerinin kullanılması için kendilerinden izin alınması gibi) makale içinde sunmalıdır. Makalelerde araştırma ve yayın etiği ile fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğu belirtilmelidir. Araştırma insan ve hayvan denekler üzerinde gerçekleştirilmiş ise araştırmanın uluslararası bildiriler, kılavuzlar vb uygun gerçekleştirildiği bildirilmelidir.

- Yazar(lar)dan derleme makaleler için etik kurul onayı istenmez. Bununla birlikte etik kurul kararı gerektirmeyen makalelerde de, etik kurul kararının gerekmediği, makalenin ilk-son sayfasında ve yöntem bölümünde belirtilmelidir.

Editör, Editör Yardımcıları ve Alan Editörlerinin Etik Sorumlulukları

- Editörler, hakemlerin, yazar(lar)ın, araştırmacı, uygulayıcı ve okuyucuların bilgi gereksinimlerini karşılamaya gerektiğinde dönüt vermeye, yayın sürecinde düzeltme, açıklama gerektiren konularda açıklık ilkelerine göre davranmaya çaba gösterirler.
- Editörler, makalelerle ilgili olumlu ya da olumsuz karar verirken, makalelerin özgün değeri, alana katkısı, araştırma yönteminin geçerli ve güvenilirliği, anlatımın açıklığı ile derginin amaç ve kapsamını göz önünde tutarlar.
- Editörler, başvurusu yapılan makalelerin önemli sorunu olmadığı sürece ön değerlendirme aşamasına alır, olumlu hakem önerilerini göz önünde bulundurur, ciddi sorun olmadıkça önceki editör(ler)ce verilen kararları değiştirmezler.
- Editörler, derginin yayın politikaları arasında bulunan kör hakemlik ve değerlendirme süreci politikalarını uygular, hakemlerin kimlik bilgilerini gizli tutar, her makalenin yansız ve süresi içinde değerlendirilmesini sağlarlar.
- Editörler, makaleleri alan editörleri ve hakemlerin uzmanlık alanlarını dikkate alarak gönderir, değerlendirmelerin yansız ve bağımsız yapılmasını desteklerler.
- Editörler, makalenin yansız değerlendirilmesi için editörler, hakemler ve yazar(lar) arasındaki çıkar çatışması-çıkar birliği olup olmamasını göz önüne alırlar.
- Editörler, hakem havuzunun geniş bir yelpazeden oluşması ve sürekli güncellenmesi için arayış içinde olurlar.
- Editörler, akademik görgü kurallarına uymayan ve bilimsel olmayan değerlendirmeleri engellerler.
- Editörler, dergi yayın süreçlerini yayın politikaları ve kılavuzlara uygun işletilmesini sağlar, süreçte görev alanları yayın politikaları konusundaki gelişmelerden bilgilendirir, gerektiğinde eğitim programı hazırlarlar.
- Editörler, yayın sürecinde görev alanlar herkesle etkili bir iletişim içinde olur, belirli aralıklarla toplantılar düzenlerler.
- Editörler, değerlendirilen makalelerdeki kişisel verilerin korunmasını sağlarlar; yazar, hakem ve okuyucuların bireysel verilerini korurlar.
- Editörler; makalelerde insan ve hayvan haklarının korunmasına özen gösterirler, makalenin katılımcılarının açık onayının belgelendirilmesini önemserler, makalenin katılımcılarına ilişkin etik kurul onayı, deneysel araştırmalarda izinleri olmadığında makaleyi reddederler.
- Editörler; görevi kötüye kullanmaya karşı önlem alırlar. Görevi kötüye kullanmaya yönelik yakınmalar olduğunda, nesnel bir soruşturma yaparak, konuyla ilgili bulguları paylaşır.
- Editörler, makalelerdeki hata, tutarsızlık ya da yanlış yönlendirmelerin düzeltilmesini sağlarlar.
- Editörler, yayınlanan makalelerin fikri mülkiyet hakkını korur, ihlal olması durumunda derginin ve yazar(lar)ın haklarını savunurlar. Ayrıca yayımlanan makalelerin içeriğinin başka yayımların fikri mülkiyet haklarını ihlal etmemesi konusunda gerekli önlemleri alırlar; özgünlük-benzerlik denetimini yaparlar.
- Editörler, Dergide yayımlanan makalelere yönelik tutarlı eleştirileri dikkate alırlar, eleştirilen makalelerin yazar(lar)ına yanıt hakkı tanırlar.
- Editörler olumsuz sonuçları içeren çalışmaları da göz önünde bulundururlar.
- Editörler, Dergiye iletilen yakınmaları inceler ve gerekli açıklamaları yapıp, haklı yakınmalarla ilgili sorunların giderilmesi için gerekli önlemleri alırlar.

Hakemlerin Etik Sorumlulukları

- Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi makale değerlendirme sürecinde yazar(lar)ın hakemleri, hakemlerin yazarları tanımadıkları çift yönlü kör hakemlik ilkesi uygulanır, hakemler yazarlar ile doğrudan iletişim kuramaz; makale değerlendirme formları ve metin üzerinde belirtilen notlar ile düzeltme istemleri dergi yönetim sistemi üzerinden editörlerce yazar(lar)a iletilir. Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi'ne başvurusu yapılan makaleleri değerlendirecek hakemlerin aşağıda belirtilen etik ilkelere riayet etmeleri beklenmektedir:
- Hakemler yalnız uzmanlık alanı ile ilgili makaleleri değerlendirmeyi kabul etmelidir.
- Hakemler, değerlendirmeyi yansızlık ve gizlilik içinde yapmalıdır. Bu ilke gereğince inceledikleri makaleleri değerlendirme sürecinden sonra yok etmeli, ancak yayımlandıktan sonra kullanılmalıdır. Uyruk, cinsiyet, dinsel inanç, siyasal inanç ve ticari kaygılar, değerlendirmenin yansızlığını bozmamalıdır.
- Hakemler, çıkar çatışması-çıkar birliği olduğunu anladıklarında, makaleyi değerlendirmeyi reddederek, editörlere bilgi vermemelidir.

- Hakemler, değerlendirmeyi akademik görgü kurallarına uygun biçimde, yapıcı bir dille yapmalı; hakaret ve düşmanlık içeren kişisel yorumlardan kaçınmalıdır.
- Hakemler değerlendirmesini kabul ettikleri makaleyi süresi içinde değerlendirmelidirler.

Etik İlkelere Uygun Olmayan Durumların Bildirilmesi

Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi'nde editörler, hakemler, yazarlar ile ilgili etik ilkelere uymayan bir davranış ya da değerlendirme sürecindeki, erken görünümdeki ya da yayımlanmış bir makale ilgili etik olmayan bir durumun tespiti halinde la karşılaştırılması durumunda edt.turkuaz@gmail.com adresine bildirilmesi gerekmektedir.

EDİTÖRDEN

Merhabalar,

Dergimizin yeni bir sayısıyla karşınızda olmanın mutluluğu içerisindeyiz. Dergimizin bu sayısında altısı araştırma makalesi, biri kitap incelemesi olmak üzere yedi makale yer almaktadır. Bu sayımızda gerek yayınlanmak üzere makale sunarak, gerekse yayın ve hakem kurullarımızda görev almak suretiyle katkı ve destek veren değerli bilim insanlarına şükranlarımı sunuyorum.

Bir sonraki sayımızda buluşmak dileğiyle, esen kalın...

Doç. Dr. Refik TURAN
Editör

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES

Araştırma Makaleleri

- Folklor Gelenekleri Bağlamında Azerbaycan Şiiri (20. Yüzyıl Başları)*
Şergiye MAMMADOVA50-58
- İkinci Dünya Savaşı (1939-1945) Yıllarında Devletin Muhtekirlerle Mücadelesinin Basına Yansımaları: İstanbul Örneği*
Ferit YÜCEBAŞ59-78
- Interrelations between the Azerbaijani and Ottoman Intelligentsia in the 19th Century*
Natavan AGHAYEVA79-88
- Safevi Ordusunun Yönetim Sistemi*
Rena NECEFOVA89-96
- Orta Çağ Azerbaycan ve Özbek Sanat İlişkileri: Sanatsal Etki ve Ortak Konular*
Terane HEŞİMOVA97-106
- Bîrûnî'nin Gözünden Hindistan'da Bilim*
Şengül DEMİREL107-117

Kitap İncelemeleri

- Köktürkçe*
Aysun SOYER118-122

Folklor Gelenekleri Bağlamında Azerbaycan Şiiri (20. Yüzyıl Başları)**Şerghiye MAMMADOVA*****Makale Bilgisi**

Makalenin Türü: Araştırma Makalesi
Makalenin Geliş Tarihi: 16.08.2023
Makalenin Kabul Tarihi: 20.10.2023
DOI: 10.54970/turkuaz.1344224

ÖZET

20. yüzyılın başlarında Azerbaycan şiirinde folklor gelenekleri biçim, şekil ve tür bağlamında daha çok dikkat çekmektedir. Farklı farklı sanatçıların faaliyetlerinde halk şiiri biçimlerinden yararlanarak yazılan örnekler rastlanmaktadır. Bahsi geçen dönemde edebiyatın başlıca faaliyet yönü olan maarifçi realist, tenkidi realist ve romantik eğilimli şiirin gelenekle ilişkisinde esas itibarıyla tür meselesinden yola çıkmıştır. Bu anlamda şiirde folklor geleneklerine başvurulmasının, ondan üretken bir biçimde yararlanmanın temelinde tür meseleleri ilk sırada durmaktadır. 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan şiirinin tür özellikleri açısından incelenmesi açık bir şekilde gösteriyor ki bu dönemde yeni biçimlerde şiir örneklerinin oluşması sadece konu, içerik ve problemin güncelliği ve geleneğe dayanmasıyla oluşmamış, aynı zamanda yeni edebî türlere sürekli başvurulmasında, tür arayışlarında da özgünlük kazanmıştır. Diğer edebî türlerle karşılaştırıldığında şiir, tür açısından çeşitliliği, şekil farklılıkları ile önemli ölçüde ayırt edilmektedir. Bu durum, bütün Türk dünyasında olduğu gibi Azerbaycan edebiyatında da şiirin belirli edebî türlerden farklı olarak daha eski köklere dayanmasından aynı zamanda da biçim ve şekil bakımından kendine has şiirsel tonlara sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Azerbaycan şiirinin Abbas Sehhet, Hüseyin Cavid, Ahmet Cevat gibi önemli sanatçıların edebî mirasları bağlamında problemin açıklanması ve çözümü folklor kaynakları gelenekleriyle ilgili birtakım önemli hususların ortaya çıkarılmasına ve gerekli sonuçlara varılmasına olanak sağlamaktadır. Bu şairlerin faaliyetlerinde divan edebiyatı örnekleriyle birlikte şarkı, türkü, nağme, koşma, tecnis, geraylı, mâni gibi halk şiiri biçimlerinde yazılan eserlere rastlanması sanatlarının biçim ve tür çeşitliliğinin tezahürü olarak yorumlanabilir. Şiirlerde konu, içerik, biçim özgünlüğü ile birlikte geniş tür yelpazesi ve çeşitliliğin bulunması ise her şeyden önce folklor ve klasik yazılı edebiyatının zengin geleneklerinden kaynaklanmaktadır. Genel olarak 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan edebiyatında folklor motiflerine ve halk şiiri biçimlerine başvurunun yoğunlaşması dönemin toplumsal talebi olarak nitelendirilmektedir. Burada aynı zamanda dönemin önde gelen akımlarından olan maarifçi realizmin önemli etkisi unutulmamalıdır. Doğrudan halk şiirinden kaynaklanarak oluşan eserlerde fikrin, düşüncenin akıcı ve net

Content of this Journal is licensed under
Creative Commons Attribution NonCommercial
4.0 International (CC BY-NC 4.0)

* Doç. Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Nizami Gencevî Adına Edebiyat Enstitüsü,
Bakü/Azerbaycan. E- posta: maarifci_qadinlar@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-9964-5057

bir şekilde ifade edilmesine, dil ve üslup çeşitliliğine geniş olanaklar sağlandığı dikkat çekmektedir.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan şiiri, Folklor, Tür, Gelenek, Yenilikçilik.

Azerbaijan Poetry in the Context of the Traditions of Folklore (Early 20th Century)

ABSTRACT

At the beginning of the 20th century, folklore traditions in Azerbaijani poetry attract more attention in terms of form, form and genre. In the activities of different artists, there are examples written using the forms of folk poetry. In the aforementioned period, the main activity direction of literature, educational realist, criticism realist and romantic inclined poetry, in relation to tradition, has basically started from the issue of genre. In this sense, genre issues stand in the first place on the basis of applying folklore traditions in poetry and making use of them productively. The examination of Azerbaijani poetry in terms of genre characteristics at the beginning of the 20th century clearly shows that the formation of poetry examples in new forms in this period was not only formed by the topic, content and problem being up-to-date and based on tradition, but also gained originality in the search for new literary genres and genres. Compared to other literary genres, poetry is significantly distinguished by its diversity in genre and shape differences. This is due to the fact that poetry in Azerbaijani literature, as in the whole Turkish world, is based on older roots, unlike certain literary genres, and has its own poetic tones in terms of form and form. Explaining and solving the problem in the context of the literary heritage of important artists of Azerbaijani poetry such as Abbas Sahhat, Hüseyin Javid, Ahmet Cavat allows to reveal some important issues about folklore sources and traditions and to reach necessary conclusions. In the activities of these poets, the presence of works written in the forms of folk poetry such as song, folk song, tune, Kosma, tecnis, gerayli, and mani, together with examples of divan literature, can be interpreted as the manifestation of the diversity of forms and genres of their arts. The wide range of genres and diversity in poems, along with the originality of subject, content and form, is primarily due to the rich traditions of folklore and classical written literature. In general, the intensification of reference to folklore motifs and forms in Azerbaijani literature at the beginning of the 20th century is characterized as the social demand of the period. At the same time, the important influence of educational realism, one of the leading movements of the period, should not be forgotten. It is noteworthy that in the works that are directly derived from folklore poetry, wide opportunities are provided for the fluent and clear expression of ideas and thoughts, and for language and stylistic diversity.

Keywords: Azerbaijani poetry, Folklore, Genre, Tradition, Innovation.

GİRİŞ

20. yüzyılın başlarında Azerbaycan şiirinde folklor motiflerinin ve halk edebiyatı geleneklerinin güçlenmesi, çeşitli şiir biçimlerinin sıkça ve hızlı bir şekilde kullanılması öncelikle dönemin toplumsal talebi olarak gerçekleşmektedir. Millî basın gelişmesi, Çarlık Rusya'nın çöküşü arifesinde baş gösteren, savaş ve devrimlerin eşlik ettiği olayların ortaya çıkardığı siyasi çalkalanmalar, edebiyatın toplumsal problemlere yönelik meselelere dikkat çekmesi, bütün bunlar edebi ideolojinin yenilenmesini koşullandırmaktaydı. Toplumda baş gösteren değişimlerin edebiyatı, aynı zamanda şiiri etkilemesi, onun gelişme yönünü belirlemesi buradan kaynaklanmaktadır.

Azerbaycan şiirinde bahsedilen dönemde ister maarifçi realist, isterse tenkidi realist, isterse de romantik eğilimli edebî gelenek ve yenilikçilik meselesine aynı zamanda tür arayışları da eşlik

ettiğinden meselenin bu zeminde araştırılmasını kaçınılmaz kılıyor. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, maarifçi realist şiir kendine has estetik düşünce niteliklerine sahiptir. Bu özgünlük hiç kuşkusuz tür seçiminde de kendini belli etmektedir. Zira şiir dilinin sadeleşmesi, ortaya atılan problemin dikkat çekmesi, geniş okur kitlesi kazanması açısından başarılı bir türün seçilmesi çok önemlidir.

Maarifçi realizm edebiyatını “yüzyıllardır süre gelen Azerbaycan edebî düşüncesinin önemli bir aşaması” olarak değerlendiren Prof. İsa Habibbeyli’ye göre: “*Maarifçilik – Azerbaycan edebiyatında yeni türlerin oluşmasını zaruri bir talep gibi meydana çıkarmıştır. Yeni zaman hayatı, toplumsal manevi ilişkileri bütün derinliğiyle ifade eden türleri talep etmekteydi.*” [Habibbeyli: 2017]. Bu kanaate katılmamak mümkün değildir. Çünkü özellikle maarifçi realist akımın oluşması ve güçlenmesiyle birlikte bahsi geçen dönemde birçok şiir biçimiyle birlikte halk edebiyatından kaynaklanan türler gelişmiştir.

Görüldüğü gibi, 20. yüzyılın başlarında maarifçi realist şiirin tercih ettiği türler tenkidi realist ve romantik şiirde karşılaşılan tür ve biçimlerden o kadar da farklı değildir. Bu durum öncelikle dönemin ve edebî muhitin belirli koşullarından kaynaklanmaktadır. Zira incelenen dönemde edebî estetik kelimelerin yüklendiği yurttaşlık misyonu tarihin hiçbir döneminde bu kadar önemsenmemiş, öncü bir işlevsellik kazanmamıştır. Diğer taraftan geçtiğimiz yüzyılın başlarında aynı sanatçıların çeşitli yaratıcı üsluplarda yazdıklarını da gözden kaçırmamak gerekir.

Köklü bir tarihe sahip Azerbaycan şiirinde geçen yüzyılın başlarında sözlü halk edebiyatının mâni, geraylı, koşma, türkü, nağme, şarkıyla birlikte üçlü, dördlü, beşli gibi hece ölçüleri oldukça yaygın kullanılmıştır. Hiç kuşkusuz, halk şiiri biçimlerinin millî şiirde kullanılması yeni değildir, ciddi bir geleneğe dayanmaktadır. Özellikle Azerbaycan aşıklarının faaliyetinde bunun zengin örnekleri bulunmaktadır [Veliyev, 1970: 219-232]. Bununla birlikte, Azerbaycan şiirinde folklor motiflerinin şekillenmesinde aşık edebiyatının da önemli rol üstlendiği unutulmamalıdır [Hasankızı, 2010: 133]. Lakin edebiyat tarihinin diğer aşamalarıyla karşılaştırdığımızda 20. yüzyılın başlarında halk şiirine dönüş gelip geçici değil, tutarlı ve sistematik bir karakter taşımıştır. Özellikle bu dönemde halk şiiri biçimlerinde ortaya çıkan örnekler bahsi geçen yönün tamamen edebiyatın temeline oturmasını sağlamış, edebî dilin saflaşmasında müstesna rol üstlenmiştir. Fakat önemli bir noktaya değinmeden geçmeyelim, hangi edebî ekole ait olurlarsa olsunlar farklı farklı sanatçıların, kalem sahiplerinin genellikle halk şiiri türlerine yaratıcı bir şekilde başvurdukları anlaşılmaktadır.

Şiirde Biçim ve Tür Düzeyinde Folklor Gelenekleri

20. yüzyıl Azerbaycan şiirinin tür ve biçim arayışları bağlamında değerlendirilmesi diğer zaruri noktaların ortaya çıkarılması bakımından da önem arz etmektedir. İster halk şiiri biçimlerine ister divan edebiyatı türlerine isterse de yeni şiir şekillerinin tercih edilmesi yalnız gelenek ve yenilikçilik problemiyle sınırlandırılmamış, aynı zamanda eski ve yeni şiir meselesine dikkat çekilmesini de sağlamıştır. Elbette bütün dönemlerde biçim çeşitliliği şiir metinlerinin yüksek estetik ifadelerle sunulması için şiirsel arayışların sonucu olarak karakterize edilir. Bu durum tesadüf olarak algılanmamalıdır, zira edebî eserde ortaya atılan problemin daha hızlı bir şekilde okurun dikkatini çekmesi, edebî mirasa dönüşmesi için biçim çeşitliliğinin önemi sıradır değildir. Sanatsal üretim sürecinde biçimin iyileştirilmesinin, özünde konunun mükemmelleşmesi anlamına geldiği aşıkardır.

Biçim çeşitliliğini şekillendiren etkenlerin önemli bir kısmı ise tür arayışlarıyla gerçekleşir. Gelenek ve yenilikçilik problemini nitelendirirken tür meselesinin dikkat merkezine çekilmesi, pek çok durumda edebî ve teorik analizlerin tür ilkelerine göre yapılması tesadüf değildir. Herhangi bir eserin edebî estetik özelliğinin türüyle doğrudan ilgili olması bir gerçektir. Başka bir deyişle, başvuru konu, aşılana düşünce, ortaya atılan probleme bağlı olmadan edebî eserin, aynı zamanda şiirin yazılışında tür uyumsuzluğu metnin bütününe, bir sanat örneği olarak mükemmelliğine gerçek anlamda ciddi zararlar verir.

20. yüzyılın başlarında Azerbaycan romantik şiirinin temsilcileri arasında Hüseyin Cavid'in şiir sanatı tür ve biçim çeşitliliğiyle birlikte yazı tarzının farklılığıyla da dikkat çekmektedir. Ünlü şair konu ve problem meselesinde olduğu gibi yazılarının biçim ve şekil bakımından da yeni olmasına özel önem vermiştir. Prof. Memmed Cafer bu konuyla ilgili şöyle yazar: “Hüseyin Cavid şiirin bütün türlerinde (manzum piyeslerinde, uzun şiirlerinde, konulu şiirlerinde, siyasi toplumsal ve felsefi parçalarında, lirik eserlerinde klasik şiirin ve sözlü halk şiirinin bütün önemli biçimlerinden) üçlü, dörtlü, koşma, mâni, rubai, mesnevi, beşli, muhammes (altılı), müseddes, gazel, terkihibent, müstezat, türkü, nağme, şarkı vs...” [Oruçeliyev, 2012: 254-255].

“Edebî yaratıcılığı mühaceret edebî tenkidinin dikkatini daha çok çekmiş” [Sultanlı, 2007: 115], üslup açısından divan edebiyatına bağlı olan Hüseyin Cavid'in şarkı, türkü, nağme gibi halk şiiri biçimlerinde kaleme aldığı eserleri onun şiir sanatının biçim ve tür yelpazesini şekillendirmektedir. Edibin bu türlere hızlı yaklaşımı Azerbaycan edebiyatında şiir dilinin önemli ölçüde sadeleşmesini, Arapça ve Farsça terkiplerden kurtulmasını sağlamıştır. Lakin bir meseleye de dikkat çekmek gerekir ki Hüseyin Cavid'in kaleme aldığı şarkı ve türkülerin bir kısmı “klasik şiir biçimlerinde yazılmıştır”, şair “klasik edebiyat gelenekleriyle beslenen bu şiir biçimlerinden ustalıklı yararlanarak eserlerinde çeşitliliği sağlamıştır” [Hüseyinli, 2019: 172].

Hüseyin Cavid'in geleneksel hece ölçüsünde oluşan şiir sanatının biçim, şekil bakımından zenginleşmesinde de müstesna hizmetleri bulunan sanatçılardan biri olması oldukça ilginçtir. Çünkü “Hüseyin Cavid'e kadar Azerbaycan şiirinde hece ölçüsünün on ikili, on dörtlü, on beşli, on altılı gibi biçimleri onun yaratıcılık çabaları sonucunda yeni bir canlılık kazanmıştı” [Enveroğlu, 2008: 233]. Geleneğe daima üretken bir şekilde yaklaşması onun şiirlerinin konu yeniliğini sağlarken biçim bakımından yenilikçiliğini de koşullandırmıştır. Şairin sözlü edebiyatın en yaygın türlerinden olan koşma türünde kaleme aldığı *Benim Tanrım* şiiri hem konu hem de biçim ve şekil bakımından onun şiir faaliyetinde önemli bir yer tutmaktadır.

*Her kulun cihanda bir penahı var,
Her ehli halın bir kablegâhı var,
Herkesin bir aşkı, bir ilahı var,
Benim tanrım güzelliştir, sevgidir* [Cavid, 2005: 130].

Şiirde şairin tanrısının güzellik, sevgi olduğunu orijinal şiirsel tarzda ifade etmesi eserin estetik düşünce temelini oluşturmaktadır. Hiç kuşkusuz, şiirin aşık edebiyatının yaygın biçimlerinden olan koşma şeklinde yazılması dil ve üslup açısından sadeliğini de sağlamıştır.

*Güzel sevimidir, cellat olsa da;
Sevgi hoştur, sonu feryat olsa da;
Uğrunda benliğim berbat olsa da,
Son dildarım güzelliştir, sevgidir* [Cavid, 2005: 130].

Şairin beş ciltlik eserler seçkisine yazılan “Hüseyin Cavid’in Yaratıcılığı” başlıklı önsözün yazarı eleştirmen Yaşar Karayev’e göre: “*Koşma türünde yazılan bu şiirde Hüseyin Cavid Fuzuli ekolünün doğrudan mirasçısı olarak çıkış yapmaktadır. ‘Sevgisiz bir başta akrepler gezer’ ifadesi Fuzuli’nin Habibi’ye yazdığı tahmisindeki ‘kafatasımın kemiklerinin içini akrepler mesken edinse bile senin sevgini unutmam’ mısralarını anımsatmaktadır*”_ [Cavid, 2005: 10]. Hüseyin Cavid’in *Çoban Türküsü* şiiri de koşma türünde kaleme alınmış kusursuz edebî örneklerden biridir. Sözlü halk şiirinin edebî özelliklerini yansıtan bu yazı sadece şairin faaliyetinde değil, genel olarak dönemin şiir sanatında dikkat çeken örneklerden biri olarak değerlendirilebilir.

*Açmasın çiçekler, gülmesin güller,
Ötüşmesin tatlı dilli bülbüller,
Derdim çoktur, eller, eller, ay eller!
Yar yar deyip gece gündüz ağlarım* [Cavid, 2005: 74]

Bahsi geçen dönemin şiir sanatında tür özgünlüğü bakımından Abbas Sehhet’in (1874- 1918) *Ninni* şiiri de dikkat çekmektedir. Bir annenin ağzından bebeğine hitaben yazılan şiirsadece evlat sevgisini ifade eden estetik düşünceyle sınırlandırılmamakta, aynı zamanda sosyal değer ve konu da içermektedir.

*Yavrum, uyu! Kuzum, uyu! Ağlama,
Yaralıdır göğsüm bir de dağlama.
Annene biraz da olsa şefkat et,
Hasta yavrum, yeter bunca, rahat et.* [Sehhet, 2005: 83].

Abbas Sehhet’in çocuk eserleri içerisinde önemli bir yere sahip olan *Ana ve Oğul* şiiri altılı ölçüde kaleme alınmıştır. Annenin evladına öğüdü şeklinde yazılan şiirin konusu, sade üslubuyla birlikte şiirsel ritmi ve uyumuyla da dikkat çekmektedir.

*Gün çıkıp dağü taşa nur serper,
Herkes dünyada çalışmayı sever.
Hepsi bir semte gider ehli hüner.
Ana evladına şefkatle der:
Yatma bu payede rahat, a çocuk!
Etme tembelliği adet a çocuk!* [Sehhet 2005: 157].

Abbas Sehhet’in kaleminden çıkan *Civcivler*, *Kuşlar* şiirleri çocuk şarkısı olarak düşünülmüş eşsiz şiir örneklerindedir. Eğlenceli, uyumlu, sade üslupla yazılan şiirlerin çeşitli incelemelerde çocuk edebiyatının mükemmel örneklerinden biri olarak değerlendirilmesi tesadüf değildir.

*Civcivlerim bezeklidir,
Bezeklidir, düzeklidir,
Sarı, çil çil, her renklidir
Yer, içer civcivlerim,
Doyup kaçır civcivlerim* [Sehhet, 2005: 158].

Şairin *Kuşlar* şiiri de benzer şiirsel üslubun, aynı tarzın ürünü olarak dikkat çekmektedir. Şiirin folklor motiflerinden yararlanarak yazılması estetik özelliğini oluşturmaktadır.

Kuşlar, kuşlar, a kuşlar!

*Kırlangıçlar, a kuşlar!
Cehceh vurun burada,
Kâh yerde, kâh yuvada.
Konun bu tek budağa,
Çok gitmeyin uzağa [Sehhet, 2005: 161].*

Abbas Sehhet'in halk şiiri tarzında kaleme alınan *Çiçeklerin Bahsi* eseri özgün tür ve şekliyle şairin sanatında özel bir yere sahiptir. Burada çeşitli gül, beyaz zambak ve şebboy çiçeğinin konuşması, tartışması zemininde ilginç, unutulmaz şiirsel diyalog, estetik tablo oluşturulmuştur. Biçim bakımından Fuzuli'nin *Meyvelerin Sohbeti* eserini anımsatan bu şiirde şair alegorik bir şekilde her çiçeği kendi dilinde konuşturmuş, onların farklı özelliklerini açıklamaya çalışmıştır.

20. yüzyılın başlarında "edebiyatın diğer dallarına kıyasla şiirde daha ciddi başarılar elde edilmiştir. Burada kuşkusuz, gelenekten kaynaklanan etkenlerin yanısıra şiir sanatının dinamikliği, değişkenliği, tür özellikleri ve diğer faktörler de söz konusudur" [Sultanlı, 2021: 288]. Azerbaycan şiirinde Ahmet Cevat'ın (1892-1937) halk şiir üslubunda yazdığı eserleri, özellikle mâni, koşma ve geraylıları güzel sanat örnekleri olarak dikkat çekmektedir. Şairin başvurduğu halk şiiri biçimleri içerisinde mâniler ağır basmaktadır. Lakin 1977 yılında Elm Yayınları tarafından basılan *Bayatılar (17.-20. yüzyıllar)* kitabında şairin kaleminden çıkan mânileri kendisinin Zagatala ve Balaken'de derlediği belirtilmiştir. Gerçekte ise bu mâniler geleneksel folklor örnekleri olarak değerlendirilen derlenip toplanmış malzemeler değil, Ahmet Cevat'ın çeşitli dönemlerde bizzat kaleme aldığı eserlerdir. Elbette, mânileri inceledikçe ister konuları ister dil üslup isterse de biçim ve sanatsallık özellikleri bu durumu zorlanmadan anlamaya olanak sağlamaktadır.

*Bir çift kuş var gül üste,
Bir çift göz var yol üste.
Tanrım, beni öldürme,
Düğünüm var yıl üste! [Cevat, 2005: 157]*

Ahmet Cevat'ın kalemine ait, çeşitli dönemlerin ürünü olan *Seher Seher, Olmaz, Ben Buldum, Dönüyor, Bir Gün, Şükriye İçin, Kurban Olduğum, Gence'den Geliyorum, Gelin, Yaralı Kuş, Sen, Kaldı, Tan Yıldızı, İmdat, Akşamlar, Yazık* koşmaları, *Gözüm Gördü Gönlüm Sevdî, Kaldı, Beşik, Ne Gördümse, Mayıs, Aşığın Derdi, Çırpınırdı Karadenizgibi* geraylı türünde yazılmış şiirler sadece onun sanat faaliyetinin değil genel olarak 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan şiirinin mükemmel edebiyat örnekleri olarak değerlendirilmektedir. "Azerbaycan halk edebiyatının ana unsurlarından biri" [Hasankızı, 2012: 161] olan ozan edebiyatının şairin şiirlerini önemli ölçüde etkilediğini de belirtmekte fayda var. Şairin Şemkirli Hüseyin'e nazire olarak kaleme aldığı *Seher Seher* redifli şiiri dil ve üslubunun sadeliği, düşünceyi açık ve net bir şekilde ifade etmesiyle diğer eserlerinden ayrılmaktadır.

*Güllerin üstünde parlayan şehdi,
Kalbimden geçenler ne serin mehdi!
Gözüme gözükken gövsü- güzehdi,
Hicran kederini sil seher seher! [Cevat, 2005: 25]*

Ahmet Cevat'ın Yahya Bey Dilgem'e nazire tarzında yazdığı *Olmaz* redifli koşması şairin bireysel üslubuna göre aynı sanatsal ruh halini ve şiirsel uyumu sergilemektedir. Burada içeriğin derinliğiyle birlikte biçim ve şekil özgünlüğü de göze çarpmaktadır.

*Gökte şimşek gibi çaktım, ölmedim,
Kendimi yandırıp yaktım, ölmedim!
Yoluna, izine baktım, ölmedim,
Mecnunu bu kadar sındırmak olmaz!* [Cevat, 2005: 24]

“Türkiyede’ki milliyetçi edebiyat akımının tesirinde kalmış” [Caferoğlu, 1991: 196] Ahmet Cevat’ın geleneksel koşma türünün kalıp ve ölçülerine gerektiği gibi uymaması, bazı durumlarda geleneksel şekle yenilikçi tonlar katmış olmasıdır. Şöyle ki şairin bazı koşmalarında ilk bentten önce şiirin asıl düşüncesini yansıtan çift dizeye rastlamaktayız. Şairin *Yaralı Kuş*, *İmdat* ve diğer şiirleri bu açıdan dikkat çekmektedir. Örnek olarak *Yaralı Kuş* şiirine bakalım:

*Yaralıdır gönlüm kuşu yaralı,
Yaralandı yazık şair olalı!*

*Bir derinlikte ki her düşen çıkmaz,
Kurtulmaz istiyor, kanat yaramaz!
İmdatına gelen ümidinden az,
Yaralıdır gönlüm kuşu, yaralı!* [Cevat, 2005: 101].

Ahmet Cevat’ın ona sonradan ün kazandıran *Gözüm Gördü Gönlüm Sevdi* şiiri ise geraylı türünde yazılan özgün, eşsiz sanat örneklerinden biri olarak göze çarpmaktadır. Çok sevdiği eşi Şükriye Hanım’a yazdığı bu şiir şairin halk şiiri tarzında kaleme aldığı diğer eserleri gibi sade, açık bir dilde yazılmıştır:

*Batum eski Kız Kalesi,
Batum yurdun göz kalesi!
Hakanımın öz kalesi,
Sende doğmuş Şükriye’em, hey!* [Cevat, 2005: 29].

Ahmet Cevat’ın şarkı türünde yazdığı eserleri de özgünlükleriyle dikkat çeker. Onun *Yavrularıma*, *Oyun* şiirleri bu şiir türünün eşsiz örnekleri olarak değerlendirilebilir. Şairin şarkıları arasında çocuklar için yazdığı *Yavrularıma* redifli eseri daha fazla göze çarpmaktadır. Şarkı türüne özgü ritim, uyum bu şiirde kendini göstermektedir.

*Toplayıp bir deste çiçek
Hadi gelin mektebe gidek.
Tembelliğe lanet edek.
Oldu bahar güle güle!
Geldi bahar güle güle!* [Cevat, 2005: 29].

Ahmet Cevat’ın ikili, üçlü, dördü ölçülerde yazdığı eserleri de halk şiiri tarzındadır. Bu şiirlerde şair daha çok canlı düşünceyi düzgün bir şekilde ifade etmeye çalışmıştır. Şairin beşli ölçüyle yazdığı şiirlerinin dikkat çeken hususlarından biri her bendin ikinci dizesinin sonda tekrarlanmasıdır. Hiç kuşkusuz bu biçim şairin sanatına mahsus yeniliklerden biri olarak nitelendirilebilir.

*Derler ki güzellik geldi giderdir,
Güzellik odur ki duyanı olsun!
Güzellik odur ki!.. Yoksa hederdir,*

*Başını bu yolda koyanı olsun!
Güzellik odur ki duyanı olsun!* [Cevat, 2005: 36].

Faaliyetinin sonraki dönemlerinde de Samed Vurgun'un eserlerinde bu şiir biçimine hızlı bir geçiş gözlenmektedir ki bütün bunlar şairin sürekli olarak folklordan yararlandığını ve onu üretken bir şekilde kullandığını göstermektedir.

İncelemelerden açıkça görüldüğü gibi 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan şiir sanatı halk şiiri geleneklerine yeterince bağlı kalmış, onun tür, şekil ve biçimlerinden yararlanmıştı. Lakin farklı farklı şairlerin halk şiiri şekillerine başvurmaları taklitçilik, nazire yazma ve klasik geleneği olduğu gibi yaşatma amacına hizmet etmemiş, mevcut şiirsel kalıplara üretken bir şekilde yaklaşarak yeni eserler ortaya çıkarmalarını sağlamıştır. Genel olarak 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan şiiri gelenek ve yenilikçilik bağlamında edebiyat tarihinin bütün evrelerinden farklı, eşsiz, özgün bir şekilde gelişme yolu izlemiştir. Bu özgünlük sadece klasik gelenekten yararlanma yöntemlerinde değil, aynı zamanda estetik düşünceye hâkim olan yenilikçi düşüncenin gelişmesi ile de belirlenir. Bir başka deyişle, söz konusu dönemde millî şiirin klasik geleneğe yaslanması, ondan üretken bir şekilde faydalanması basit bir nitelik taşımamış, buna yenilikçilik eşlik etmiş, pek çok durumda bu husus başı çeken yön olmuştur.

SONUÇ

20. yüzyılın başlarında Azerbaycan şiirinde folklor gelenekleri belirgin bir şekilde ifade edilmiş, bir yandan halk şiirinin biçim ve türlerine sürekli başvurulurken öte yandan klasik yazılı örneklerden yararlanılmış, bu durum da genele olarak dönemin şiir sanatında benzersiz bir şiirsel yelpaze oluşturmuştur. Bu dönemde sanatsal arayışlarıyla daha fazla dikkat çeken Abbas Sehhet, Hüseyin Cavid, Ahmet Cevat vb. eserleri halk şiiri geleneklerinin yaşatılması ve onlardan ustalıkla yararlanma açısından ilgi çekmektedir. Bu şairlerin divan şiirinin yanı sıra halk edebiyatı türlerine başvurmaları tesadüf olarak kabul edilmemeli, aynı zamanda dönemin toplumsal talebi olarak değerlendirilmelidir. Özellikle şarkı, türkü, nağme, koşma, geraylı, mâni vb. halk şiiri türlerinde kaleme alınan eserlerin ortaya çıkması bunun canlı örneğidir.

Söz konusu dönemde şiire özgü ve dikkat çekici hususlardan biri de yaşanan toplumsal siyasi süreçlerin arka fonunda geleneksel türlerin önemli bir bölümünün birtakım yeni şiirsel nitelikler kazanmasıdır. Bu durum, yazılan örneklerin folklor motifleriyle zenginleşerek yeni anlam ifade etmesi demektir. 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan şiirinde çeşitli edebî yönlerin varlığı konu, içerik ve biçim açısından çeşitlilik sağlamakla birlikte halk şiiri geleneklerinden de yararlanmayı sağlayan etkenlerden biri olarak nitelendirilir.

KAYNAKÇA

Akpınar Y. (1994). *Azeri edebiyatı araştırmaları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Caferoğlu A. (1991). *Azerbaycan edebiyatı*. "Türk Dünyası Edebiyatı", I, s. 140-217, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Cevat A. (2005). *Seçilmiş eserleri*. Bakü: Şark- Garp Neşriyatı.

Cavid H. (2002). *Eserleri*. 1. Cilt, Bakü: Lider Neşriyatı, Bakü, 2005.

- Enveroğlu H. (2008). *Azerbaycan Şiirinin poetikası*. Bakü: Nurlan Neşriyatı.
- Habibbeyli İ. (2017). Maarifçilik ve Realizm, 525. Gazete, 18 Aralık 2017.
- Hasankızı A. (2010). Mühaceretteki araştırmalara konu olan halk isyanları ile ilgili olan folklorik eserler. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 189, 127-133.
- Hasankızı A. (2012). Azerbaycan'ın sürgün aydınlarının kadın aŐıklarla ilgili araştırmaları. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 199, 161-172.
- HaŐimli H. (2002). *20. yüzyıl Azerbaycan edebiyatında yeni lirik türler*. Bakü: Elm Neşriyatı.
- HaŐimli H (2017). *Őeypur dergisi ve edebî tarihi hakikatler*. Bakü: Elm ve Tahsil Neşriyatı.
- Hüseyinli H. (2019). İnsan kâh bir Őeytan kâh bir melektir. *Azerbaycan Dergisi*, 12, 170-174.
- Kabaklı A. (1967). *Türk edebiyatı*. İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- Köçerli F. (2005). *Azerbaycan edebiyatı*. 2. cilt, Bakü: Avrasya Press Neşriyatı.
- Oruçeliyev, İ. (Ed.) (2012). *Cavid'i hatırlarken, makaleler ve hatıralar*. 2. Basım, Bakü: Zerdabi Neşriyatı.
- Sehhet A. (2005). *Seçilmiş eserleri*. Bakü: Lider Neşriyatı.
- Sultanlı V. (2007). *Azerbaycan mühaceret edebiyatı*. İstanbul: Avrupa Yakası Yayınları.
- Sultanlı V. (2021). *Azerbaycan halk cumhuriyeti döneminde edebiyat*. Azerbaycan Düşünce Tarihi, Ankara: YTB Yayınları.
- Veliyev V. (1970). *Azerbaycan sözlü halk edebiyatı*. Bakü: ADÜ Neşriyatı.

İkinci Dünya Savaşı (1939-1945) Yıllarında Devletin Muhtekirlerle Mücadelesinin Basına Yansıması: İstanbul Örneği*

Ferit YÜCEBAŞ**

Makale Bilgisi

Makalenin Türü: Araştırma Makalesi

Makalenin Geliş Tarihi: 19.09.2023

Makalenin Kabul Tarihi: 20.10.2023

DOI: 10.54970/turkuaz.1362755

ÖZET

Türkiye, Müttefik ve Mihver devletlere karşı denge politikası izleyerek İkinci Dünya Savaşı'nın dışında kaldı. Altı yıl boyunca devam eden savaşta toplumu her türlü sıkıntıdan korumak için önemli çabalar gösterildi. Fakat her ne kadar savaşın dışında olursa da önemli ekonomik sıkıntılarla karşı karşıya kaldı. Üretici konumunda olan bir milyondan fazla insanın askerlik görevi ile vazifelendirilmesi ekonomiyi derinden sarstı. Bu dönemde fiyatları lüzumsuz yere yükseltenler muhtekir olarak tanımlandı. İkinci Dünya Savaşı boyunca sayıları oldukça artan muhtekirler en küçük bir olaydan bile istifade ederek daha fazla kâr elde etmek için ihtikâr yoluna başvurdular. Hükümet, muhtekirlerin önüne geçebilmek amacıyla komiteler teşkil etti. Bu komitelerde vali, ticaret/iktisat müdürleri, belediye iktisat müdürleri, ticaret ve sanayi odaları umumî kâtiplerinden oluşan olağanüstü yetkilere sahip kimselerin bulundurulması kararlaştırıldı. Bununla beraber 18 Ocak 1940'ta Milli Korunma Kanunu çıkarıldı ve bu kanuna dayanarak olağanüstü yetkiler elde edildi. Ayrıca muhtekirlerle mücadele ve fiyat kontrollerini yapmak üzere 28 Ekim 1940'ta İaşe Müsteşarlığı kuruldu. Bu müsteşarlığa bağlı olarak Fiyat Murakabe Komisyonları devreye sokuldu. Bunların yanında Milli Korunma Mahkemeleri kuruldu ve suçüstü yakalanan muhtekirlerle ilgili kararların hızlı bir şekilde alınması sağlandı. Muhtekirlere para, dükkân/mağaza/işletme kapatma ve sürgün cezaları verildi. Fakat alınan tedbirlerde uygulanan yöntemlerin sistemsizliği, vasıflı personel eksikliği ve araç-gereç yetersizliğinden dolayı istenilen başarı sağlanamadı.

Content of this Journal is licensed under
Creative Commons Attribution NonCommercial
4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Anahtar kelimeler: İkinci Dünya Savaşı, Muhtekir, İhtikâr, Fiyat Artışı, Alınan Tedbirler.

* Bu çalışma 4. Uluslararası Türkoloji Araştırmaları Sempozyumunda (20-22 Ekim 2022/Van) "İkinci Dünya Savaşı (1939-1945) Yıllarında Devletin Muhtekirlerle Mücadelesi" başlığı altında özet bildiri olarak sunulmuştur.

** Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Van, Türkiye,
ferityucebas@yyu.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0002-4645-1734>

The Press Reflection of the State's Struggle with the Muhtekirs during the Second World War (1939-1945): The Case of Istanbul

ABSTRACT

Turkey remained out of the Second World War by following a policy of balance against the Allied and Axis powers. During the war, which continued for six years, significant efforts were made to protect society from all kinds of troubles. However, despite being out of the war, it faced significant economic difficulties. The fact that more than one million people, who are in a productive position, were assigned to military service, shook the economy deeply. In this period, those who raise prices unnecessarily were defined as profiteer. During the Second World War, profiteers, whose numbers increased considerably, took advantage of even the smallest incident and resorted to profiteering to make more profit. The government formed committees to prevent profiteers. In these committees, it was decided to include people with extraordinary powers, consisting of the governor, commerce/economy directors, municipal economics directors, general clerks of chambers of commerce and industry. However, on January 18, 1940, the National Protection Law was enacted and extraordinary powers were obtained based on this law. In addition, the Undersecretariat of Food was established on October 28, 1940 to fight profiteers and control prices. Price Inspection Commissions were activated under this undersecretariat. In addition to these, National Protection Courts were established and decisions regarding profiteers caught red-handed were taken quickly. Prisoners were given fines, shops/stores/business closures, and exile. However, the desired success could not be achieved due to the unsystematicity of the methods applied in the measures taken, the lack of qualified personnel and the lack of tools and equipment.

Keywords: The Second World War, Profiteer, Retirement, Price Increase, Measures Taken.

GİRİŞ

Savaşların özellikleri ve etkileri XIX. yüzyılın başlarından itibaren değişmeye başladığından savaş sadece cephe ile sınırlı kalmamış, cephe gerisini de etkilemiştir. Bu bakımdan gerek Birinci Dünya Savaşı ve gerekse İkinci Dünya Savaşı toplumu derinden etkileyen savaşlar olmuştur (Metinsoy, 2008: 2). İkinci Dünya Savaşı, yalnız savaşan devletler üzerinde değil bitaraf ve hatta savaştan haberi olmayan ülkeler üzerinde bile iktisadi baskısını her alanda hissettirmişti (Tan, 30 Mart 1940). Türkiye, bir yandan askeri tedbirler (ordunun donatılması ve beslenmesi) kapsamında aldığı önlemlerden, diğer yandan da 1930'lu yıllardaki politikaların getirmiş olduğu sıkıntılardan dolayı ekonomik olarak zor bir döneme girmiştir (Pamuk, 2017: 199). Nüfusun genç ve dinamik kesiminin silah altına alınması tarımsal üretimde önemli sorunlara neden olmuş ve bu durum hayat pahalılığını tetiklemiştir (Bülbul, 2006: 4-6). Savaşın getirdiği korku, birçok tüccarın mal stoklamasına¹ yol açmış ve üretimin azalması ile spekülasyon, karaborsacı, vurguncu (muhtekir) ve ihtikâr yoluyla önemli kazançlar elde eden bir kesim ortaya çıkmıştır (Çavdar, 2008: 421). Savaşın ekonomi üzerindeki etkisi ile fiyatlar yükselmeye başlamış ve bu ortamdan istifade etmeye çalışan muhtekirler de daha fazla kâr elde etmek için çeşitli yollara başvurmuşlardır.

¹ Bu hususta Bakanlar Kurulu, Milli Korunma Kanunu'nun 25. Maddesi'ne dayanarak 14 Kasım 1942'de her türlü sanat ve ticaret erbabının faaliyet sahaları haricindeki maddeleri ile tüccar olmayanların her hangi bir maddeyi ticaret amacıyla stoklamasını men etmiştir. Stok yapanlar kararnamenin yayınlandığı tarihten itibaren bir ay içinde stoklarını tasfiye etmedikleri takdirde ve bu bir aylık sürenin bitimini takip eden üç gün içinde malın çeşidini, miktarını, maliyet fiyatını ve bulunduğu yeri gösteren bir beyanname ile ellerindeki stokları bildirmeye mecburdur. Bkz, (BCA, 30.18.1.2/100.93.8).

Birçok ülkede olduğu gibi Türkiye’de de bu olağanüstü dönemi fırsat sayarak milletin kanını emmeye çalışan muhtekirlerin arttığı görülmüştür (Bilgin, 1941: 1). Son Posta gazetesinden Ekrem Talu, muhtekirlerin ortaya çıkmasını şu cümlelerle dile getirir: “Son harp bir takım yeni yeni tipler yarattı. Daha doğrusu, içtimâî bünyemizde zaten birer sinsi, habis mikrop gibi yaşayanları canlandırdı” (Talu, 1940: 2). Bu savaş dünyanın birçok ülkesini etkileyerek ticari ilişkileri sekteye uğrattı. Bu durum iâşe ve diğer ürünlerin fiyatlarında olağanüstü artışlara neden oldu. Yeni Sabah gazetesi yazarlarından olan Hüseyin Cahit Yalçın ise dünyanın her tarafında olan fiyat artışı meselesinin Türkiye’de “menfur ve gayri tabîî şekil” aldığına işaret eder. Yalçın, muhtekirleri eşkiyadan da aşağı görerek şu cümlelerle açıklar:

“Bazı öyle tüccarlar, öyle esnaflar vardır ki bunlar pusuya yatmış birer haydut gibi halkı soymak için fırsat gözetirler. Harp olur, insanlar ölür, seferberlikler yapılır, herkes sıkıntıya düşer, fakat onlar yalnız bir şey düşünür: halkın bu ıstırabından nasıl istifade edip de büyük bir servet elde etmeli? Onun yolunu çarçabuk bulurlar. Fiyatları insafsızca yükseltirler ve normal zamanda akıl ve hayale gelmeyecek servetleri kısa bir müddet zarfında ele geçirirler. Eskiden dağlarda dolaşan eşkiya arada sırada ele geçirdikleri birkaç talihsizi soyarlardı. Fakat şehirlerimizdeki bu ihtikâr eşkiyası bütün bir millete, hem de onun en muhtaç kısmına, her gün işkence ederler ve onları aç bırakarak kendi menhus kârlarını çoğaltırlar” (Yalçın, 1941: 1).

Savaşın Türkiye’de yarattığı ortam bütün kesimi derinden etkiledi ve birçok mal ve üründe görülen sıkıntı dayanılmaz boyutlara ulaştı (Metinsoy, 2008: 35-37). Muhtekirler savaştan dolayı artan ekonomik sıkıntıyı fırsat bilerek ihtikâra başvurdu (Afşar, 2022: 133). Bu durumu bertaraf etmek isteyen hükümet çeşitli yöntemlere başvurarak tedbirler almaya çalıştı. Savaşın yarattığı şartlar altında alınan tedbirler “zamanın, vaziyetin icaplarına göre en uygun” yöntemler olarak görülmekteydi (Ertem, 1942: 1). Bu tedbirler para cezası, sürgün ve mallara el koyma şeklinde başladı ve ağır hapis cezaları şeklinde devam etti. Fakat muhtekirlere verilen cezalar kamuoyunu tatmin etmemekteydi. Muhtekirlerin yaptıkları işten vazgeçmelerini sağlamak için gazete sütunlarında bazı ülkelerde (Almanya, İspanya ve Bulgaristan) idam cezalarının uygulandığı yönünde haberler çıkmaya başladı. Bu ülkelerde uygulanan cezanın Türkiye’de de uygulanmasını, hiç değilse en ağır hapis cezaları verilmesi yönünde yaygın bir görüş ortaya çıktı. Muhtekirlere yönelik çeşitli cezalar verilmiş fakat idam cezası verilmemiştir. Zaten savaşın sonlarına doğru muhtekirlerle ilgili haberlerinin gazetelerde pek fazla yer almadığı görülmüştür.

1. İHTİKÂR VE MUHTEKİR TANIMLAMALARI

İhtikâr kıtlaştırmak, istiflemek, tekeline almak ve tedavülden çekmek anlamlarına gelirken bu işi yapana ise muhtekir (hakir, hakkâr) denmektedir (Kallek, 2000: 560). Muhtekir, günümüz manasıyla vurguncu olarak da ifade edilmektedir (Kurun, 17 Nisan 1935; Tan, 18 Haziran 1935). “İhtikâr ve muhtekir”de dar bir “ticaret vurgunculuğu, piyasadaki alışverişte fırsat bulup azami ve gayri meşru kâr etmek fikri” vardır. Muhtekirin çarşı ve pazarla sınırlanmış anlamına karşılık ihtikârın daha geniş anlamı vardır (Akşam, 27 Nisan 1943). Muhtekir, bir malı aşırı kâr ile satmak için toplayan ve saklayan (Vakit, 9 Mart 1940), mal darlığına neden olan ve böylece en uygun zamanı gözetleyerek yüksek fiyattan satan kimse olarak tarif edilmektedir (İpek Elçin, 2017: 51). İâşe mallarını yüksek fiyatla satanlar muhtekir, bu malları satıcısının elinden alıp saklayanlar da ihtikâr suçu ile mahkûm edilmektedir (Vakit, 20 Aralık 1939). Dönemin İstanbul Valisi Lütüf Kırdar’a göre “ucuza tedarik edilmiş olan malı meşru kârla satmak mecburidir. Bu mecburiyete

riayet etmeyenler kanunen muhtekirdirler.” Kırdar, ihtikârı daha ziyade bir ticarî ahlâk meselesi olarak değerlendirmektedir (Cumhuriyet, 15 Aralık 1939).

İhtikâr ve muhtekirle ilgili yapılan tanımlamalarda ağır ifadeler kullanılmaktan çekinilmemiştir. Tan gazetesi yazarlarından olan M. Turhan Tan’a göre ihtikâr, sadece ucuz alıp pahalı satmak demek değildir. Bir malı ağır pahaya çıksın diye hapsetmek, gizlemek ve halkın ihtiyacını tazyik eylemektir. “Muhtekir de bu namussuzluğu, bu alçaklığı yapan vicdansız kimsedir.” Ona göre, ihtikârın Türkçe’de karşılığı yoktur. “Yani Türklerin bu menhus, bu menfur ve bu murdar işi bilmediklerini” fakat zamanla bunun Türkler arasında da yayıldığını ifade eder (Tan, 1939: 2). Tan’ın gayri Türkler arasında yaygın olarak görülen muhtekirlerle ilgili görüşünü İhtikâr Mahkemelerinin yaptığı istatistikler de desteklemektedir. Bu istatistiklere göre, mahkemeye genel olarak Musevi ve Ermeni tüccarların verildiğini belirtilmektedir (Vatan, 1 Ekim 1942). Esasında gazete haberleri gözden geçirilince muhtekir olarak nitelendirilen şahısların büyük bir kısmının gayri Türk olduğu görülür. Fakat Türkler arasında da bu işi yapanların sayısı zamanla artmıştır.

İhtikâr, iş mukavelesi yapan iki taraftan birisinin sıkışık vaziyetini öteki tarafın ölçsüz ve merhametsizce istismar etmesi şeklinde de tanımlanmaktadır. Burada sıkışık tarafın hali, “denize düşen yılanı sarılır” adamın haline benzetilmektedir (Ulus, 15 İllkânun/Aralık 1934). Muhtekir ise vatan ve millet haini (İkdâm, 28 Aralık 1940), bir karanlığa çekilip halkı mütemadiyen emen sülük (Halkın Sesi, 15 Nisan 1941), ender bir tip değil her gün görülen ve rastlanılan mebzul miktarda bir takım yılanlar (Cevat, 1941: 3), kendisine karşı merhametli davranamayacağımız yegâne düşman (Sadullah, 1939: 5) ve “varlığından bütün dünyayı şikâyet ettiren şey, salgın bir hastalık” olarak tanımlanmaktadır (Bugün, 7 Kasım 1941). Yenigün gazetesi yazarı Şükrü Oğuz, muhtekiri yukarıdaki tanımlamalara benzer bir şekilde ifade eder. Ona göre, “Bu cibilliyetsiz mahlûk fevkalâde hal ve zamanlardan istifadeye çalışır. Vatandaşların zarurî ihtiyaçlardaki sıkıntılı zamanını kollar. Milli iktisadı ağaç kurdu gibi içinden kemirir, vatandaşın cebine girer emer, tıpkı sülük gibi kan emerek midasını şişirir.” Ona göre muhtekir, “şahsi menfaatlerini milli menfaatlerin üstünde tutan, kör ihtirasın boğucu menfaat endişeleri altında gözü kararın asaletsiz, insaniyetsiz, medeniyet camiasından uzak, yalnız midasını düşünen faziletsiz bir mahlûktur” (Oğuz, 1941: 2). Van Milletvekili İbrahim Arvas, Men-i ihtikâr¹ hakkında 14 Kasım

¹ Men-i İhtikâr Kanunu’nun maddeleri şöyledir: “Madde 1- İhtikârla mücadele etmek ve bu mühim işi kökünden halletmek için merkezleri İstanbul, İzmir, Adana, Samsun olmak üzere civar vilayetleri de kapsayacak men-i ihtikâr mahkemeleri kurulur. Madde 2- Bu mahkemeler meclisin içinden seçilir ve birer başkan, ikişer üye ve birer yedek üyeden oluşur. Madde 3- Bu mahkemeler tam yetkiye sahiptir. Verdikleri ceza kararları ile idam kararları kesindir. Madde 4- İhtikâr yaptığı tespit edilen toptancı tüccar ve esnaf suçu işlediği yerde idam olunur. Mağaza, dükkânları üç sene müddetle kapatılarak vereseleri icrayı sanattan men edilir. Madde 5- Men-i ihtikâr vazifesiyle vazifeli olan memur ve müfettişlerden 1.000 liradan fazla suiistimali ve rüşvet aldığı sabit olanlar idam olunur ve bu meblağdan aşağı suiistimali görülenler ağır hapse konur ve ebediyen devlet memuriyetinden mahrum bırakılır. Madde 6- Men-i İhtikâr Kanunu’nun neşri tarihinden itibaren bütün adliye mahkemelerindeki ihtikâr davaları ve dosyaları aynen ihtikâr mahkemelerine devrolunur. Madde 7- Gerek toptancı ve gerekse perakendeci tüccar ve esnafın mağaza, dükkân, depo, ambar, ev ve buna benzer yerlerde yiyecek, giyecek, içecek, inşaat ve levazımata ait eşyayı ve bunların benzerlerini saklayanlar ve hükümetin belirlediği fiyat ve narh gereğince satmayanlar idam olunur. Madde 8- Toptancı ve perakendeci bütün tüccar ve esnafın her nerede bulunursa bulunsun sahibi bulunduğu bütün malını mağaza ve dükkânlarında teşhir etmek ve kamuoyuna vazetmeğe mecburdurlar. Şayet mağaza ve dükkânlarında

1941’de verdiği kanun teklifinde pahalılık ve ihtikârdan dolayı halkın büyük sıkıntılar çektiğini belirtir. Ona göre, “On beş milyon Türk vatandaşın kanını sülük gibi emen vatansızları imha etmek ve toptancılık ticaretini bu muzır mikropların elinden alarak namuslu vatandaşların eline vermek” gerekir (BCA, 30.10.0.0/4.22.27).

Bugün gazetesinin 6 Kasım 1941 tarihli nüshasında, olağanüstü zamanlarda halkın da mantıklı bir şekilde hareket etmesi gerektiğine işaret edilmekte ve halkın endişeye kapılarak panikle hareket etmesi halinde muhtekirin ekmeğine yağ süreceği belirtilmektedir. Ülkenin iktisadi bünyesini ihtikâr yaparak sarsan, ihtiyacından fazla tüketim yapan, ihtiyacı olmadığı halde alış-veriş edip belirlenen fiyatlardan fazlaya gizli gizli bir şeyler alanların muhtekirlerin artmasına neden olacağı vurgulanmaktadır (Bugün, 6 Kasım 1941). Son Posta gazetesi yazarlarından Muhittin Birgen, “İhtikârı muhtekir değil biz yaparız!” başlıklı yazısında muhtekirle ilgili önemli bilgiler vermektedir. Ona göre, hükümet gerekli önlemleri almaya çalışmakta, fakat ihtikârı canlandırmanın muhtekir değil, halk olduğuna dikkat çekmektedir. Birgen, “İhtikâr, içtimaî bir hâdisedir; eğer biz sakın, telaşsız, disiplinli olur ve hükümetin sözlerine inanırsak ihtikârın hiçbir suretle harekete edemeyeceğini” (Birgen, 1939: 2) belirtir. Muhittin Birgen’in tespitlerini Sadri Ertem de yapmıştır. Ertem, “muhtekiri muhtekir yapan kendisi değil fertlerin, kütlelerin, kalabalıkların ruhuna giren endişeler” olduğuna dikkat çeker. Ona göre, her şeyden önce bu endişenin ruhlara yerleşmesini engellemek lazımdır (Ertem, 1942: 1). Vakit gazetesi yazarı Niyazi Ahmet Banoğlu ise, muhtekiri içi bozuk bir insan olarak tanımlamakta ve onların kökünü kurutmak için en şiddetli ceza lâzımdır diyerek yalnız olağanüstü zamanlarda değil, sulh zamanlarında bile bunlarla mücadele edilmesini tavsiye eder (Banoğlu, 1943: 2). Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere muhtekirlerle ilgili kullanılan ifadelerde büyük bir öfke ve nefret vardır. Öfke ve nefretin bu kadar büyük olmasının nedenini halkın bu zor zamanlarında muhtekirlerin insafsızca hareket etmesine bağlayabiliriz.

2. MUHTEKİRLERE VERİLEN CEZALAR

Birinci Dünya Savaşı’nda alınan dersler muhtekirlere karşı her zaman tedbirli olunması gerektiğini göstermektedir (Yeni Sabah, 31 Aralık 1931). Olağanüstü durumlarda sayıları oldukça artan muhtekirlere yönelik hükümet tarafından çeşitli tedbirler alınmaya çalışılmıştır. 1939 yılında yayınlanan Başvekâlet tebliğinde muhtekirlerin işyerlerine, fabrikalarına ve evlerine el konmakta hükümetçe tereddüt edilmeyeceğinin altı çizilmekteydi. Bu tebliğde, ihtikâr yapmak kastıyla toptancılığa heves edenleri ve gereksiz fiyat yükseltenleri hükümetin sürekli bir biçimde takip edeceğine işaret edilmektedir. Bu noktada eğer kanunlar yeterli gelmezse TBMM’den bu hareketleri engelleyecek yetkilerin talep edileceği ve ne olursa olsun muhtekirlerin mallarına el konulacağı belirtilmektedir. Halkın da böylesi bir ortamda lüzumsuz ihtiyat tedbirleri almaması gerektiği çünkü bu tedbirlerin faydadan ziyade muhtekirlerin işini kolaylaştıracağı ve aşırı taleplerin fiyatların yükselmesine neden olacağı ifade edilmektedir (Akşam, 8 Eylül 1939). Özellikle talebin yoğun olduğu ürünleri ileride daha yüksek fiyattan satmak amacıyla muhtekirler tarafından stoklandığı ve bu durumun da ihtikâra neden olduğu halka anlatılmaya çalışılmıştı (Teke, 2021: 186).

mevcut eşyayı bırakacak yer bulunmazsa teşhir ettiği eşyadan başkasını iri harflerle gayet açık bir şekilde hükümetin koyduğu fiyat gereğince nev ve cins ve fiyatlarını gösterir bir listeyi mağaza ve dükkânlarının kapılarına en az bir hafta zarfında asmak mecburiyetindedirler. Aksi hareket edenler idam olunur. Madde 9- Bu kanuna aykırı bütün ceza kanunlarının men-i ihtikâra ait bütün maddeleri geçici olarak durdurulmuştur. Madde 10- Bu kanun yayınlandığı tarihten itibaren geçerlidir. Madde 11- Bu kanunun uygulanmasına Büyük Millet Meclisi memurdur.” Bkz., (BCA, 30.10.0.0/4.22.27).

Fiyatların şekillenmesinde insan psikolojisinin oynadığı rol eskiden beri bilinmektedir. Bunun içindir ki alıcının psikolojisini tahrik etmek, ona ihtiyacı şiddetle duyurmak insanlığın en eski sanatlarından biridir. Vakit gazetesi yazarı Sadri Ertem'e göre "muhtekirin saltanatı ruhlardaki panik hissini kendine taht yapar. İstedığınız kadar eşya mevcut olsun panik devam ettiği müddetçe satış hararetlenir, satış hararetlendikçe stoklar azalır, stoklar azalınca fiyatlar yükselmeye devam eder" (Ertem, 1942: 1).

Dâhiliye Vekili Faik Öztrak, gazetelere verdiği beyanatta, ihtikâr kanunu projesinin hazırlanarak meclise verildiğini ve kanunda muhtekirler hakkında ağır cezaların olduğuna dikkat çekmiştir (Anadolu, 22 Eylül 1939). Çoruh Milletvekili Mazhar Müfit Kansu ise 27 Aralık 1939'da Ticaret Vekili Nazmi Topçuoğlu'na verdiği soru önergesinde, ihtikârın Anadolu'ya yayıldığını, memur ve orta sınıf halkın bu yüzden büyük sıkıntılar çektiğini belirtmiştir. Bu sebeple ihtikârın devam etmesine meydan vermemek için şiddetli tedbirlerin alınması gerektiğini söylemiştir (TBMM ZC, D: VI, C. 7, (27.12.1939), 128). Nazmi Topçuoğlu, Kansu'ya verdiği cevapta, Eylül başında Avrupa Savaşı başladıktan sonra ilk önce demir, inşaat malzemesi, çuval gibi bazı maddelerde fiyat yükselişlerinin başladığını, bunun sebebinin de demirin yoğun bir şekilde satın alınmasından kaynaklandığını belirtmiştir. Bu dönemde kolay ve çabuk para kazanmak hırsı ile gözleri kararmış olan bazı insanların savaş halinden istifade ettiğini ve spekülasyon yaptıklarını vurgulamıştır. Bunlara karşı alınacak tedbirlerde zaaf gösterilmesi halinde muhtekirlerin yine başlarını kaldıracaklarına dikkat çekilmiştir (TBMM ZC, D: VI, C. 7, (27.12.1939), 129). Alınacak düzenleyici tedbirler ise şöyle sıralanmıştır:

"Toptan gelecek malların fiyatları önceden bilinecektir. Mal toptancıdan¹ yarım toptancıya, yarım toptancıdan perakendeciye geçecektir. Toptancıdan yarım toptancıya geçerken yüzde kaç zamlanacağı ve yarım toptancıdan perakendeciye geçerken yine yüzde kaç zamlanacağı bilindiğine göre perakende fiyatlarının azamisi tespit edilecektir. Ülke dâhilinde azami olarak

¹ Bu dönemde toptancıların önemli bir kısmının da muhtekir olarak değerlendirildiği görülmektedir. M. Acar'a göre, ihtikâr şöyle yapılmakta idi: "Küçük toptancı veya büyük perakendeci her zaman alış veriş ettiği tüccara müracaat ederek bilmem hangi maldan istiyor... Aldığı cevap şudur: Vallahi o maldan bende yok.. Ama sen benim bu kadar zamanlık müşterimsin, eğer muhakkak istersen o maldan bir ahbapta var, sana oradan alayım, yalnız bu adam malını falanca kuruştan veriyor, sonra fatura da istemeyeceksin .. Halbuki istenilen malı verecek kendisidir.. Beş on kuruş fazla kazanmak için her zamanki müşterisine komedi oynamaktadır. Küçük toptancı veya perakendeci de şöyle düşünüyor: "Adam sende, pahalı alırsam pahalı satarım.. Varsın fatura vermesin.. Hem verse de ne olacak, kırk yıldır alış veriş ettiğim adamı tutup da polise verecek değilim ya!.." Acar'ın da çok güzel bir şekilde ifade ettiği gibi bu zihniyet halkın büyük zararına neden oluyordu. Ona göre ihtikâra engel olmak için yapılacak ilk iş faturasız satışı men etmek ve en küçük perakendeci dükkânlarından bile sattığı malın faturasını aramak ve böylece derece derece yükselerek toptancıya kadar varmaktır. Toptancı tüccarlar hükümetin aldığı her tedbire karşı yeni bir usul icat ederek kendi menfaatlerini korumaktan asla geri kalmıyorlardı. Mesela deposunda savaştan önce Çekoslovakya'dan getirilmiş 20.000 liralık züccaciye malı olan herhangi bir tüccar, bu malı satarken yapacağı ihtikârı maskelemek için savaştan sonra da aynı yerden aynı vasıfta bir küçük parti mal getiriyor ve elinde stok olarak bulunan 20.000 liralık malı da bu yeni getirilmiş pahalı malın faturasına göre satmaya başlıyor. Acar, kaçakçılıkla mücadele kanununda olduğu gibi muhtekirleri de ihbar edenlere muhtekirden alınacak yüksek bir ikramiye vermek ve muhtekirin ismini gizli tutmak gibi çarelere başvurmak gerektiğini önermekteydi. Bkz, (Acar, 1940: 4).

tespit edilen perakende fiyatından fazla fiyatla mal satanlar bulunursa bunlar muhtekir olarak yakalanacaktır” (TBMM ZC, D: VI, C. 7, (27.12.1939), 130).

İhtikârı devam ettirenlere yönelik Mazhar Müfit Kansu, “Nasihatle uslanmayanın hakkı kötüdür” diyerek Cumhuriyet Hükümeti halkın böyle kanını emmek isteyen vatansızların kafalarını ezmeğe muktedirdir ve ezecektir” ifadelerini kullanmıştır (TBMM ZC, D: VI, C. 7, (27.12.1939), 131). Meclisin yetki ve kontrolü tamamen yapacağını belirten Kansu, muhtekire asla meydan verilmeyeceğini söylemiştir (Son Posta, 28 Aralık 1939). Ticaret Vekâleti, ihtikârla mücadele kapsamında alınacak yeni tedbirlerle ilgili olarak 12 Aralık 1940’ta yayınladığı bir genelgede, ihtikârın ne olursa olsun ezileceğini ve muhtekirlerin hareketlerine meydan verilmeyeceğini belirtmiştir. Bu mücadele için tecrübeli memurlara ihtiyaç duyulduğu ve bu memurları Bakanlık müfettiş ve memurlarının yetiştireceği bildirilmiştir (Cumhuriyet, 13 Aralık 1940).

Peyami Safa, Ticaret Vekili Mümtaz Ökmen’e “İhtikâra Karşı Gevşek Davranıyoruz” başlıklı bir dilekçe göndererek, bugüne kadar ihtikârla mücadeleden alınan neticenin sifira yakın olduğunu ve zaman kaybedilirse alınan tedbirlerin de fayda vermeyeceğinin altını çizmiştir. Safa, Türkiye’de herkesin “muhtekir denilen sarı çıyanın hangi ırktan olduğunu, üstüne tek tük atılan adalet bombasına metelik vermeyerek hangi beton sığınaklarda pusu kurduğunu ve ne doymak bilmez iştahlarla her fırsatın üstüne çullandığını bilir”¹ ifadelerini kullanmıştır. İstanbul piyasasında muhtekirlerin faaliyetleri gittikçe artmış ve öyle ki bunların el atmadığı alan kalmamıştı (Haber (Akşam Postası), 13 Aralık 1939). Muhtekirlerle mücadele faaliyetini kolaylaştırmak için halktan da destek beklenmekteydi. Hatta basında “Vatandaşlar! Muhtekirleri ihbar ediniz, ihtikârla mücadele yolunda bu derecede müessir olacaktır” şeklinde bilgilere yer verilmiştir (Haber (Akşam Postası), 13 Aralık 1939).

Hükümetin çıkaracağı kanunun mahiyeti bilinmese de muhtekirleri telaşa düşürdüğü bir gerçektir. Muhtekir bu dönemde günün şartları ve ülke savunması noktasında “en tehlikeli canı olarak değerlendirilmekte ve devletin de bu canının ellerini kısıkvrak bağlamaya mecbur” olduğu belirtilmekteydi (Haber (Akşam Postası), 19 Aralık 1939). Ticaret Bakanlığı teftiş heyeti, İstanbul’da Fiyat Murakabe ve ihtikârla mücadele işlerine el koyarak Cumhuriyet Savcılığı ile temasa geçmiş ve ihtikâra başvuran muhtekirlerin önü alınmaya çalışılmıştır (Cumhuriyet, 15 Aralık 1940).

¹ Peyami Safa’ya göre, ihtikâra karşı teşkilat ve kanuni mevzular yetersizdir. Safa, bu yetersizliği şöyle sıralamaktadır: “1- Asıl muhtekir yakalanamaz da malın üstüne birkaç kuruş bindiren ikinci, üçüncü el tutulur, mahkemeye verilir. Çünkü ne belediye ve ne de İktisat ve Ticaret Vekâletlerinin teşkilatı, münevver bir gangster maharetiyle türlü şeytani düzenbazlığın siperine gizlenen asıl muhtekiri enselemeye müsait değildir. 2- Sivil mahkemelerimiz, yakalanan muhtekirlerin davasında, yakalanmayanlara dehşet ve ibret verecek bir süratte değildir. 3- Çünkü en ağır kanun hükümleri bile muhtekirin gözünü yıldırarak bir şiddette değildir. Ve mahkûmiyetin vereceği zarar, ihtikârın temin ettiği kârdan çok aşağıdır. Bunlara karşı alınması gereken tedbirleri ise şöyle dile getirmektedir: 1- İhtikâr şebekesinin bütün hilelerini ve tuzaklarını ortaya çıkaracak dirayette, Ticaret Vekâletinin uzmanları ile birlikte çalışan en becerikli ve iyi yetişmiş memurlardan oluşan ayrı ve gizli bir politika teşkilatı. 2- Yakalanan elebaşların derhal örfi idare bölgesine sevki ve askeri mahkemelere verilmesi. 3- Haklarında hızlı karar alarak en ağır cezalara kadar giden yeni hükümlerin Milli Korunma Kanununa ilavesi lazımdır.” Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere Safa, devletin aldığı tedbirlerin daha şiddetli olması gerektiğine dikkat çekmektedir. Bkz, (Tasviri Efkâr, 28 Kasım 1940).

Ahmed İhsan Tokgöz, bu dönemde yaşanan ihtikâr ve muhtekir sorunlarını soygunculuk olarak değerlendirmektedir. Söz konusu kelimelerin Arapça kökenli olduğunu ve Türkiye’de görülen pahalılık derdini anlatmak için kullanıldığını söyler. Tokgöz, bu zümrenin yalnız bir dilden anladığını onun da anî ve bilhassa nakdî ceza olduğunu belirtir (Tokgöz, 1939: 2). Muhtekirlerle mücadele için alınacak önlemleri görüşmek üzere Bölge Ticaret Müdürlüğü’nde Vali ve Belediye Başkanı Lütfi Kırdar’ın da katıldığı bir toplantı yapılarak çeşitli maddeler üzerinde ihtikâr yaptıkları tespit edilen bazı tüccarların cezalandırılacağından bahsedildi (Tasviri Efkâr, 18 Mayıs 1940). İhtikârla mücadele kapsamında komisyonun haftada iki defa toplanacağına dikkat çekilerek gıda maddelerinin üzerine cinslerini ve nevilerini gösteren etiketler konulması kararı komisyonca mecburi tutuldu (Son Telgraf, 24 Mayıs 1940). İhtikâr komisyonu, her türlü eşyanın etiketle satılmasına karar vermiş ve Belediye ve Bölge Ticaret Müdürlüğü bu kararın uygulamasına başlamıştır. Karara göre etiketsiz satış yaptığı görülen esnaf muhtekir olarak adlandırılacak ve derhal haklarında kanuni takibat başlayacaktı. Söz konusu esnaf ve tüccarlar hareketlerine devam ederse dükkânları kapatılacak ve ihtikâr yaptıkları kapalı dükkânlarının kepenklerine yapııştırılarak resmi kâğıtlarla halka ilan edilecekti (Tasviri Efkâr, 5 Haziran 1940). Bununla beraber % 50’den fazla zam yapan pazarcı, manav, sebze vb. satıcıların da derhal “muhtekir” suçu ile yakalanıp cezalandırılacağına dair haberler gazetelerde yayınlanmaya başlanmıştır (Son Telgraf, 5 Haziran 1940). Böylece gazetelerde ifşa dilen muhtekirlerin herkes tarafından bilinmesi amaçlanmış ve bu yöntem caydırıcı bir tedbir olarak düşünülmüştür.

Muhtekirlere verilen cezaların yeterli olmadığı ve daha ağır cezaların verilmesi gerektiği kamuoyunda dillendirilen konulardandı (Tan, 8 Mayıs 1940). Vakit gazetesi yazarı Hakkı Süha Gezgin, büyük kârlarla gözleri dönen vicdansızların cezayı önemsemediklerini ve mahkemeye düşmekten çekinmediklerini belirtmektedir. Ona göre, “Yirmi beş bin lira kazandıkları bir kirli işten ötürü, yirmi beş liralık cezayı seve seve, güle oynaya verdiler.” Milli Korunma Kanunu’nun da muhtekirleri yıldırmadığını ifade eden Gezgin, kamuoyunun muhtekirlerin şiddetli bir şekilde cezalandırılmasını istediklerini söylemiştir (Gezgin, 1941: 3).

12 Ağustos 1941 tarihli Yeni Sabah gazetesi, “İhtikâra Dair” başlığıyla manşetten verdiği haberde, “öyle esnaf vardır ki bunlar pusuya yatmış birer haydut gibi halkı soymak için fırsat gözettikleri” bilgisine yer vermiştir. Hüseyin Cahit Yalçın’ın kaleme aldığı bu yazıda muhtekirlere verilen cezaların hafifliği üzerinde durulmaktadır. Yalçın’a göre yakalanan muhtekirler mahvolacağını bilmelidir. Ona göre muhtekirlerin ticarethaneleri kat’i surette kapatılmalı ve servetlerine de el konulmalıdır. Yalçın, bu hususta şöyle bir örnek de vermektedir:

“Dün gazetede Berlin’den gelmiş bir telgraf gördüm. İzinsiz domuz kesen, tavuk çalan, asker sigaralarını aşırın kimseler idama mahkûm edilmiş. Cezanın bu şiddeti merhametsizlik eseri değil, bu gibi milli felâket devrelerini şahsi menfaatlerini temin hususunda fırsat bilen hainlere karşı sosyetenin duyduğu nefret ve hiddetin haklı bir ifadesidir.”

Yalçın, Türkiye’de uygulanan cezaların caydırıcı olmadığını, halkın hükümetten caydırıcı tedbirler beklediğini belirtir. Yalçın, halkın panikle hareket etmemesi gerektiğini, gıda maddeleri ve bazı zorunlu ihtiyaçlar dışında alışveriş yapılmamasına dikkat çeker. Düşüncesiz bir şekilde hareket edilirse muhtekirlerin daha rahat ve istedikleri şekilde hareket edeceklerini vurgular. Hükümetin üzerine düşen görev ise bu mücadeleyi kolaylaştıracak prensipler ortaya koyarak muhtekirlerin şiddetli cezalara çarptırılmasına zemin hazırlayacak altyapıyı oluşturmaktır. Böylece muhtekirler yakalandığı takdirde mahvolacağını bilecek ve kontrol mekanizması etkin bir şekilde kullanılacaktır (Yalçın, 1941: 1). Cezaların hafif olduğunu fakat daha sonra bu cezaların biraz daha arttırıldığını Feyzullah Daster adındaki bir muhtekirin ifadesi de desteklemektedir, kendisi

sorgusu neticesinde tutuklanmış, karar kendisine bildirildiğinde ise; “Bu kere de 5 lira para cezasıyla kurtulacağımı tahmin etmişim” demiştir (Halkın Sesi, 8 Aralık 1942). Oysa başka ülkelerde muhtekirlere yönelik en ağır cezalar verilmekteydi. Mesela, Haber (Akşam Postası) gazetesinin 31 Ekim 1941 tarihli ve Madrid gazetesine dayandırdığı haberde, “İspanya’da Muhtekirler İdam Edilecek” bilgisini paylaşmıştır. Haberde ihtikâr suçlarının idam edileceği, konuyla ilgili kanunun ise 1 Kasım 1941 tarihinden itibaren yürürlüğe gireceği ve bunun etkisinin daha şimdiden başladığı ifade edilmekteydi. Böyle bir cezaya çarptırılmak istemeyen muhtekirlerin sakladıkları ürünleri piyasaya çıkardıklarını, hatta Algesiras (Algeciras) etrafında büyük miktarda buğday, arpa vesairenin meydana çıkarılarak terk edildiğini ve kanunun uygulanmasını sağlamak için de özel askeri mahkemelerin teşkil edildiğini belirtmiştir (Haber (Akşam Postası), 31 Ekim 1941). Gazete, İspanya’da iki muhtekire idam ve 88 muhtekire de altı aydan 30 yıla kadar hapis cezası verildiğine dikkat çekmiştir (Haber (Akşam Postası), 9 Kasım 1941; Halkın Sesi, 12 Kasım 1941). İdam cezası Almanya’da da uygulanmıştır. Almanya’da en ufak yolsuzluğun cezası çok ağırdı. Öyle ki bir günde altı muhtekirin ölüm cezasına çarptırıldığı bile görülmüştür. En küçük bakkal bile yaptığı ufaklık bir hilekârlıktan ötürü hapse gireceğini, ağır para cezası ödeyeceğini ve bilhassa medeni haklarından mahrum kalacağını bilmektedir (Haber, (Akşam Postası), 19 Haziran 1942).

İdam vakalarına Bulgaristan’da da rastlanılmış ve üç muhtekir sabun ihtikârı yaptığından dolayı idam edilmiştir¹ (Son Posta, 1 Ocak 1943). Söz konusu ülkelerde muhtekirlere yönelik verilen cezaların gazetelerde çıkması üzerine, bu cezanın Türkiye’de de uygulanmasını talep edenler oldu. Gazete okurları hiç değilse müebbet hapis cezasının verilmesini ve böylece “muhtekirler üzerinde dehşet uyandırılması” yönünde düşüncelerini dile getirdiler (Akşam, 7 Kasım 1941). Muhtekirlerin idam edilmesi gerektiğini belirten Hulûsi Meriç adındaki okur, muhtekirlerin hiçbir acı duymadan asılması gerektiğini (Vakit, 18 Kasım 1941), A. Fehmi Kızıltepe ise, muhtekiri “memleket evlatlarının kanını emen bir canavara” benzeterek ölüm cezasının şart olduğunu söylemiştir (Vakit, 17 Kasım 1941). İdam cezasının Türkiye’de uygulanmasını isteyen Van Milletvekili İbrahim Arvas, Men-i İhtikâr hakkında 14 Kasım 1941’de verdiği kanun teklifinde bu suça bulaşanların idam edilmesi gerektiğini savunmuştur (BCA, 30.10.0.0/4.22.27). Farklı bir cezalandırma yönteminden bahseden Hasan Kayabal adındaki okur ise muhtekirlerin yüzlerinin boyanarak Taksim ve Beyazıt meydanlarında teşhir edilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir (Vakit, 17 Kasım 1941). Fakat “azılı muhtekirlerin, cemiyet vicdanını müsterih edecek, kin ve nefretini yatıştıracak ağır bir cezaya çarptırılmadığını” söyleyen Son Posta gazetesi yazarı Nusret Safa Coşkun, muhtekirlerin halktan daha güçlü olduğunu, minareyi çalarken kılıfını da hazırladıklarını belirtmiştir (Coşkun, 1944: 5).

Dönemin köşe yazarları, muhtekir ve ihtikâr konusunu yazılarında sık sık dile getirerek eleştiri ve önerilerini paylaşmışlardır. Bunlardan Akşam gazetesi yazarı olan Necmeddin Sadak, 25 Ekim 1941 tarihli Akşam gazetesinde kaleme aldığı köşe yazısında, ihtikâr ve muhtekirin ortadan kaldırılması için önemli tespitlerde bulunmaktadır. Ona göre, iktisadi neticeleri değiştirmek için, neticeler üzerine değil, bu neticeleri doğuran derin ve muğlak sebepler üzerine gitmek gerekir. Muhtekiri cezalandırmak tedbir olarak ihtikârın neticesi üzerinde etkilidir ve ihtikârı doğuran sebepleri ortadan kaldırmaz. İhtikârı yok etmek için bu hadiseyi doğuran iktisadi amilleri değiştirmek gerekir. Şikâyetçilerin hatası, iktisadi işlerde devletin kudretine gereğinden fazla inanmalarından kaynaklanmaktadır. Hâlbuki bu sahada devletin tesiri pek azdır ve müdahale, her

¹ İdam edilenler Leon ve Isak Arie isminde iki Musevi ile Vladimir Slovkov isminde bir Bulgar’dı. Bkz, (Akşam, 17 Nisan 1943).

zaman, her yerde iyi neticeler vermez (Sadak, 1941: 1). Tasviri Efkâr gazetesi yazarı Peyami Safa ise 18 Ağustos 1941 tarihli "Sivri Sineklerden Evvel" başlıklı yazısında, ihtikâr hâdisesini ortaya çıkarmanın muhtekir değil, muhtekiri ortaya çıkarmanın ihtikâr hâdisesi olduğunu ve sıtma sineklerini ortadan kaldırmak için bataklıkları, muhtekirleri ortadan kaldırmak için de ihtikâr hâdisesini kurutmak lazımdır ifadelerini kullanmıştır (Safa, 1941: 1).

Muhtekirlere verilen cezayı az bulan Tan gazetesi yazarı Sabiha Zekeriya Sertel, muhtekirin mizanla beraber adaleti, hakkı, insanlığı ve fazileti hap yapıp yuttuğunu, leşe konan karga gibi harp meydanında canını nezreden askerin ağzındaki lokmaya bile gagasını uzattığını söylemiştir (Sertel, 1940: 5). Dâhiliye Vekili Recep Peker, belli başlı muhtekirlerin kanun dairesinde sert ve keskin kontrollerle canlarının yakılmasını tavsiye etmektedir (Vakit, 20 Ekim 1942). Yenigün gazetesi, "Yurttaş! Muhtekir ocağımızın düşmanı ve vatan hainidir. Onunla mücadele eden hükümete yardım et!" diyerek yürütülen mücadelede hükümete destek olunması gerektiğini vurgulamıştır (Yenigün, 23 Kasım 1941). Yeni Asır gazetesi yazarı Şevket Bilgin muhtekirleri;

"1- Kötü niyetleri attıkları her adımda belli olan, vatandaşın ıstırabını hiçe sayarak kolayca zengin olmaya çalışanlar. 2- Haddi zatında büyük bir servetin veya ticarethanenin sahibi oldukları halde, ahmakça bir hodkâmlığa ve modası çoktan geçmiş kupkuru bir ferdiyetçiliğe saplanarak hareketlerini mazur göstermeye çalışanlar" olarak ikiye ayırmıştır." (Bilgin, 1941: 1).

Bu dönemde özellikle kalay,¹ demir,² galvanizli sac,³ çivi (Vatan, 5 Ocak 1941), kömür (Halkın Sesi, 16 Ocak 1940), mangal kömürü (Yeni Sabah, 14 Ocak 1941), soba (Son Telgraf, 18 Mart 1941),

¹ İstanbul'da kalay ihtikârı yaptığı tespit edilen muhtekir Serkis Giridliyan'ın yakalanması için çalışmalar başlatılmış ve kendisinin Bursa'ya kaçtığı belirtilmiştir. Berber Samuel Avram ise 37 kilo kalay sakladığı için adliye sevk edilmiştir. Yine inşaat malzemesi satan Isak Kohen'e müracaat eden Hüseyin adında bir kalaycı, kalay istemiş, fakat Kohen yok cevabını vermiştir. Hüseyin durumu Fiyat Murakabe Komisyonu'na bildirmiş ve yapılan araştırma sonunda iş yerinde 60 kilo kalay bulunmuştur. Bu durum karşısında iş yeri sahibi memurlara "bu işi düzeltelim, size para vereyim" şeklinde rüşvet teklif etmiştir. Fakat kendisi her iki suçtan adliye verilmiştir. Kalay ticareti yapan şahıslardan biri olan Hayim oğlu Rupen Politi ise, Şubat ayı içinde İzmir'den getirttiği ve kilosunu 280-300 kuruşa aldığı kalayları depoda saklayarak 310-400 kuruştan sattığı ve bir hayli kâr elde ettiği tespit edilmişti. Kendisi 3780 sayılı kanuna muhalefetten savcılığa verilerek Birinci Sulh Ceza Mahkemesi tarafından tutuklanmıştır. Bkz, (Son Posta, 6 Haziran 1940; Son Posta, 9 Haziran 1940; Tasviri Efkâr, 8 Haziran 1940; Halkın Sesi, 5 Kasım 1941; Vakit, 26 Kasım 1940).

² Demir ticareti yapan Garo Mehteryan ve Prodromos Yusufidis adındaki şahısların sakladıkları demirleri müşterilerine pahalıya sattıkları tespit edilmiştir. Bu şahıslar, Milli Korunma Kanunu'nun 32 ve 59. maddeleri gereğince mahkemeye sevk edilerek tutuklanmışlardır. Benzer şekilde Baki Özcan ise sattığı 113.000 kilo demirden normal ücretten 2.000 küsur lira kâr ettiği iddiasıyla mahkemeye verilmiştir. Yine demir saklayan ve hurdacılık yapan Bodos isimli şahıs ise tutuklanmıştır. Maliyeti 90 kuruş olan bir teli 570 kuruşa satan Antranik adındaki şahsa ise 25 lira para ve dükkân kapatma cezası verilmiştir. Bkz, (Tasviri Efkâr, 22 Haziran 1940; Son Posta, 22 Haziran 1940; Ulus, 22 Haziran 1940; Son Telgraf, 10 Temmuz 1940; Son Telgraf, 11 Aralık 1940; Vatan, 19 Mart 1941).

³ Andon Sarrafoğlu adındaki şahıs galvanizli sacın kilosunu 80 kuruş yerine 95-100 kuruşa sattığından dolayı kendisine 7 gün hapis, 50 lira para ve 15 gün de dükkân kapatma cezası verilmiştir. Bkz, (Tan, 27 Mayıs 1941).

sürahi,¹ Yün ipliği,² kahve,³ baharat,⁴ limon ve odun,⁵ peynir (Vatan, 2 Nisan 1941), gıda maddeleri,⁶ kitap (Son Posta, 2 Şubat 1943), boya kalemi,⁷ renkli kâğıt,⁸ ilaç (Vatan, 6 Mayıs 1941),

¹ İditia adındaki şahıs sürahileri belirlenen fiyatın üzerinden sattığı için kendisine 25 lira para ve 7 gün de dükkân kapatma cezası verilmiştir. Bkz, (İkdam, 4 Mart 1941).

² Yün ipliği ticareti yapan ve Sultan Hamamı'nda mağazası bulunan Niko Sakalakçıoğlu, iplikleri 1940 senesi Nisanına kadar % 16,5 kârla satarken bunu tedricen % 50'ye kadar çıkardığı tespit edilmiştir. Bununla beraber, Merinos fabrikasının bütün istihsalatını satın aldığı halde yarı toptancılara ve perakendecilere mal vermemiştir. Yakalanan Niko Sakalakçıoğlu, mahkemeye sevk edilmiş ve kendisine 5 ay 15 gün hapis, 725 lira para cezası verilerek mağazasının 67 gün süre ile kapatılması kararlaştırılmıştır. Bkz, (Vakit, 27 Haziran 1941).

³ İstanbul'da Yordan adındaki şahsın kahve sakladığı ihbarı üzerine yapılan aramalarda 22 kilo kahve ele geçirilmiş ve bunlara el konularak Yordan tutuklanmıştır. Bkz, (Yeni Sabah, 14 Aralık 1940; Vakit, 27 Haziran 1941).

⁴ Mısır Çarşısı'nda baharatçılık yapan Cemal, Sıtkı ve Ali adındaki şahıslar ihtikâr yaptıklarından dolayı tutuklanmıştır. Bkz, (Son Telgraf, 7 Şubat 1941; Son Posta, 8 Şubat 1941).

⁵ Fiyat Murakabe Komisyonu belirlenen fiyatın üstünde limon ve odun satan kişilerin Milli Korunma Kanunu'na muhalefetten adliyeye verileceğini belirtmiştir. Bkz, (İkdam, 21 Haziran 1940; Son Telgraf, 28 Haziran 1940; Haber (Akşam Postası), 30 Ağustos 1940).

⁶ Milli Korunma Kanunu'na muhalefet suçundan Üsküdar'da muhtelif gıda maddeleri üzerinde ihtikâr yaptıkları tespit edilen bakkallar savcılığa verilmiştir. Bkz, (Son Posta, 22 Aralık 1940; Son Telgraf, 27 Aralık 1940; İkdam, 5 Ocak 1941).

⁷ Mahmutpaşa'da Harmanlı Han'da ticarethanesi bulunan Filip Levi adındaki şahsın boya kalem ihtikârı yaptığı ve bundan dolayı kendisine 7 yıl 4 ay süreyle Siirt'e sürgün ve 2.500 lira da ağır para cezası verilmiştir. Bkz, (Son Posta, 21 Aralık 1942).

⁸ Fiyat Murakabe Komisyonu'nun çalışmaları neticesinde renkli kâğıt ihtikârı yapan Galata'da Miltiyadi ve Teohari adındaki ortaklar mahkemeye verilmiştir. Bkz, (Son Posta, 3 Ocak 1941).

kumaş,¹ Termos,² bisiklet,³ Ford traktör bobin takımları,⁴ ev ve işyeri kirası⁵ gibi vb. alanlarda muhtekir suçuna bulaşanlara para, dükkân/mağaza/işletme kapatma, sürgün ve hapis cezaları verilmiştir (Vakit, 4 Şubat 1941).

3. FİYAT MURAKABE KOMİSYONUNUN ÇALIŞMALARI

İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı ekonomik durum, savaşa fiilen girmeyen Türkiye'yi de derinden etkilemişti. Nitekim bu dönemde fiyatlarda yaşanan olağanüstü artışlar hükümetin bir takım tedbirler almasını zaruri hale getirmiştir. Bu kapsamda yürürlüğe konan Milli Korunma Kanunu hükümete geniş yetkiler vermiştir. Bu kanunun özellikle 31. ve 32. maddeleri hükümete bazı malların azami fiyatlarını, cinslerini ve vasıflarını tespit etme yetkisi verdiği gibi sebepsiz yere fiyat yükseltme, mevcut malı satışa sunmama ve saklama, gereğinden fazla mal satın alma

¹ Manifaturacılık yapan Osep Karakaş adındaki şahıs kumaşın metresini 75-80 kuruşa satması gerekirken daha pahalıya sattığı için Sıddık isimindeki bir vatandaş tarafından polise ihbar edilmiş ve sonrasında mahkemeye verilmiştir. Yapılan tetkikler neticesinde Karakaş'ın suçsuz olduğu tespit edilmiştir. Karakaş'a göre Sıddık adındaki şahsın başka bir yerden metresini 70 kuruşa aldığı kumaş 10 cm küçük ve cinsi de adi idi. Yapılan incelemeler sonucunda Karakaş'ın iddialarının doğru olduğu saptanmıştır. Kumaş üzerinden ihtikâr yapan muhtekirlere sıklıkla rastlanmaktaydı. Fiyat Murakabe Komisyonu'nun çalışmaları neticesinde Sultan Hamamı'nda kumaşçı Nesim Neon adındaki şahıs belirlenen fiyatın üzerinde satış yaptığı için tutuklanmıştır. Manifatura taciri olan Hayım adındaki bir şahıs belirlenen fiyatın üstünde kâr ettiği için 25 lira para cezasına çarptırılırken Haçik adlı şahıs da fazla fiyatla manifatura sattığından tutuklanmıştır. Manifatura üzerinden muhtekirlik yapan Sabatay adındaki bir şahsa ise mahkeme tarafından üç yıl süre ile Diyarbakır'a sürgün edilmiş ve 1.000 lira ağır para cezası verilmiştir. Bkz, (İkdam, 6 Mayıs 1941; Ulus, 13 Haziran 1940; Son Telgraf, 14 Haziran 1940; Ulus, 27 Ağustos 1940; Son Telgraf, 11 Aralık 1940; Son Posta, 15 Aralık 1941; Haber (Akşam Postası), 15 Aralık 1941).

² Termos ihtikârı yapan Musevi Jozef Kastro, 500 lira para ve iki yıl da sürgün cezasına çarptırılmıştır. Ayrıca sakladığı termoslara el konularak, kendisinden 1.400 kuruş mahkeme masrafının alınmasına, kararın gazetelerde ilan edilmesine, kararın temyiz tarafından tasdik edilmesine kadar tutuklu kalmasına ve tutuklu kaldığı her günün sürgün cezasından 3 gün düşülmesine karar verilmiştir. Bkz, (Akşam (Haber Postası), 20 Haziran 1940; Tasviri Efkâr, 20 Haziran 1940).

³ Taksim'de Feridiye Caddesi 17 numaralı dükkânda (bisiklet yapıcısı, tamircisi ve kiralayıcısı) Yugoslav tebaasından Aleko Lazaroviç satış fiyatının altında fatura verdiği için suçüstü yakalanmıştır. Bkz, (Yeni Sabah, 23 Temmuz 1941).

⁴ Taksim Cumhuriyet meydanında Mihran Keşişyan, iş yerinde 200 kuruş olan bobin takımlarını 500 kuruşa satarken suçüstü yakalanmıştır. Keşişyan, Milli Korunma Kanunu'nun 32 ve 39. maddelerine uygun olarak 25 lira para cezasına, müessesenin bir hafta kapatılmasına ve bobinlere el konulmasına karar verilmiştir. Bkz, (Tasviri Efkâr, 5 Temmuz 1941; Yeni Sabah, 6 Temmuz 1941).

⁵ Galata'daki evinin kirasını 14 liradan 18 liraya çıkararak Pandeli Mısırlıoğlu mahkemeye verilmiş, evinin kirasını 20 liradan 24 liraya çıkararak Afroditi adındaki kadın ise Milli Korunma Kanunu'na muhalefetten yakalanmıştır. Aynı şekilde Kaneti adında iki Musevi kardeş de kiralari arttırmak suçundan savcılığa teslim edilmiştir. İstanbul Tahtakale'de dükkânın kirasını sebepsiz olarak yükseltmek isteyen Dragomir Komandaref adında bir Bulgar ise bu işe ait bonoları kiracı David'e imzalatırken suçüstü yakalanmıştır. Dragomir, dükkânın senelik kirasının tutarı olan 240 lira para cezasına mahkûm edilmiş, 7 lira da mahkeme masrafı ödemesine karar verilmiştir. Bkz, (Yeni Sabah, 14 Aralık 1940; Tasviri Efkâr, 3 Mayıs 1940; Son Telgraf, 19 Eylül 1940; Tasviri Efkâr, 8 Haziran 1940).

konularında yasak getirme yetkisi de vermiştir (T.C. Resmî Gazete, 26 Kânunusani/Aralık 1940, 13214). Konuyla ilgili olarak Ticaret Bakanı Mümtaz Ökmen, 28 Mayıs 1941 tarihinde TBMM’de yapmış olduğu konuşmada, fiyat belirleme işinde hem alıcıyı hem de satıcıyı memnun etme işinin oldukça zor olduğunu belirtmiştir. Ökmen, izlenen politika ile ihtikârı ortaya çıkmadan önce yok etmeyi planladıklarını ifade etmiştir. Yapılan düzenlemelere rağmen yüksek fiyattan mal satıldığını Fiyat Murakabe Komisyonu tespit ederse ihtikârın ve muhtekirin cezalandırma safhasına geçeceğine dikkat çekmiştir (TBMM ZC, D: VI, C. 18, (28.05.1941), 253). Hükümetin elinde olan bu yetkilere rağmen muhtekirlerin sayıları artmaya devam etmiştir. Bunlarla daha iyi bir mücadele yürütmek amacıyla içinde vali, ticaret müdürleri, iktisat müdürleri, belediye iktisat müdürleri ile ticaret ve sanayi odaları umumi kâtiplerinden oluşan olağanüstü yetkilere sahip komisyonlar oluşturulmuştur. Bölge ticaret müdürleri piyasadaki durumu kontrol ederek her gün komiteye/komisyon rapor vermekle yükümlü kılınmıştır. Komisyonların dükkânları kapatma yetkileri bile vardır (Haber, 17 Eylül 1939).

Fiyat Murakabe Komisyonları da ihtikâr ve enflasyonla mücadele etmek için önemli görevler üstlenmiştir. Komisyonun kurulacağı ile ilgili açıklama 21 Mayıs 1940’ta Nazmi Topçuoğlu tarafından yapılmıştır. Bu açıklamada Fiyat Murakabe Komisyonlarının bütün şehirlerde kurulacağına dikkat çekilmiştir. Fiyatları kontrol edecek komisyonların Mıntıka Ticaret Müdürlüklerinin bulunduğu şehirlerde vali veya vali yardımcılarının başkanlığında kurulması planlanmıştır. Komisyonun ihtikâr vakasını tespit ettiğinde konuyu delilleri ile birlikte adliyeye teslim etme sorumluluğu da vardır. Topçuoğlu’nun açıklamasından 10 gün sonra da Fiyat Murakabe Komisyonlarının kurulmasına karar verilmiştir (Özbil, 2015: 112-113). Fiyatların kontrol edilmesi ile ilgili Ticaret Bakanlığı’ndan Başbakanlığa gönderilen 16 Ocak 1941 tarihli yazıda, merkezde bu işle ilgilenecek bir müdürlük ve taşradaki mevcut murakabe bürolarının yeni elemanlarla takviye edileceği belirtilmiştir (Öztürk, 2004: 18). Fiyat kontrolüyle görevlendirilecek olanlarla ilgili düzenlemeler de yapılmıştır (BCA, 30.18.1.2/92.82.3). Bu komisyonların görevi, Ticaret Vekâleti tarafından fiyatı belirlenen eşya ve malların mahalli düzeydeki toptan ve perakende satış fiyatlarını saptamak ve denetlemektir. Satış fiyatı belirlenen malların kontrolü yapılarak bu fiyatın üzerinden satış yapılmadığının tespit edilmesi halinde ise mahkemelerde bilirkişi olarak hizmet etmektir (Karaca, 2005: 98; Utkugün, 2016: 88; Hakikat, 15 Kasım 1940). Fiyat Murakabe Komisyonları muhtelif dairelerden seçilen memurlardan oluşmaktaydı. Fakat komisyonun bu işle uğraşacak zabıtası yoktu. Polis muhtekirleri yakalayarak mahkemeye vermekte mahkeme de bunlar hakkında genellikle beraat kararı vermekteydi (Cumhuriyet, 20 Kasım 1940). Bazen mahkemelerin süresi uzun olabiliyordu. Çünkü muhtekirleri askeri mahkemelere vermek için kanuni imkân bulunmaktaydı. Diğer taraftan Fiyat Murakabe Komisyonunun incelemeleri uzun sürebiliyordu. Bu sebeple 24 saat içinde meşhut suçları kanununa göre cezalandırmak imkânı da yoktu (Vatan, 4 Aralık 1940). Eksikliklere rağmen komisyonun çalışmaları devam etmiş ve bunun neticesinde İstanbul’da 10 muhtekir savcılığa verilmiştir¹.

26 Aralık 1940 tarihinde yapılan toplantıda Bölge Ticaret Müdürü Avni Sakman’ın başkanlığında bir araya gelen komisyon fasulye, pirinç, sadeyağı ve ete narh koymaya çalışmış, fakat et dışındaki ürünlerin yeni fiyatlarını belirleyememiştir (Vakit, 27 Aralık 1940). Komisyon çeşitli toplantılar yaparak alınan kararları uygulamaya çalışmaktaydı. Örneğin odun fiyatlarındaki aşırı fiyat artışlarının önüne geçmek için narh uygulamasına başvurulmuş ve odunun yaş, kuru ve kalitesi

¹ Savcılığa verilenler: Haçapolo, Ancelos Mazarakis, Bernard Jozef, Emil Arsebük, Salamon oğlu Simon, M. Arşabir, Hüseyin, Alekos Gülyadis, Hulusi Çavuş, Armanak adlı kişilerdi. Bkz, (Cumhuriyet, 13 Aralık 1940; Son Posta, 13 Aralık 1940).

göz önünde bulundurularak fiyatı belirlenmiştir (Son Telgraf, 11 Aralık 1940). Komisyon, yanlış bilgi veren odun tüccarlarını mahkemeye vermekte tereddüt etmemekteydi. İstanbul'da 7-8 tane odun tüccarının piyasaya yön verdiği saptanmış ve yanlış rapor hazırlayan Belediye İktisat Müdürlüğü murakıplarından (denetçi) Süreyya Bey başka bir göreve nakledilmiştir (Vatan, 3 Ekim 1941). Yanlış bilgi verenlerin Milli Korunma Kanunu'na göre adliyeye sevk edileceklerine de dikkat çekilmiştir (Son Telgraf, 4 Ekim 1941). Odun ticareti ile uğraşanlar "ileride odun buhranı olursa mesul tutulamayız" diyerek kendilerini savunmuşlardır. Bunlar komisyonun koyduğu 510 kuruş perakende fiyat üzerinden İstanbul'da odun satılamayacağını ve komisyonun bu fiyat üzerinde ısrar etmesi halinde bu kış İstanbul'un odunsuz kalacağına dikkat çekmişlerdir. Komisyon ise oduncuların bu talebini yersiz görmüştür (Son Posta, 4 Ekim 1941; Vatan, 9 Ekim 1941).

Muhtekirleri suçüstü yakalamak için memurlar sivil bir şekilde fiyat kontrolleri yapmaktaydı. Mesela Cizre tüccarlarından Abdullah adındaki şahıs önemli miktarda çiçekli basma almak üzere Sultan Hamamı ve civarındaki mağazaları dolaştığı halde istediği malı bulamadığından yakınmaktaydı. Kendisi, uzun arayışlardan sonra Katircioğluları'nda basmacılık yapan Ohannes Fenerciyanla, Jaram Hamparsomyan'ın mağazalarında ürünü bulduğunu ifade etmiştir. Bu şahıslar metresi 40 kuruşa satılan malları 75 kuruşa satmaya çalışmıştır. Tüccar Abdullah Bey, söz konusu malları yarın alacağını söyleyerek oradan ayrılmış ve durumu Fiyat Murakabe Komisyonu'na bildirmiştir. Ertesi gün Abdullah Beyle birlikte gelen sivil memurlar, Ohannes ve Jaram'ı suçüstü yakalayarak savcılığa vermiştir (Son Posta, 19 Şubat 1941).

Bu dönemde muhtekirlerin iyi bir şekilde takip edilemediği yönünde şikâyetler de fazlaydı (İkdam, 8 Aralık 1940). Şikâyetlerin artması üzerine komisyon tarafından muhtekirlerin takipleri sıklaştırılmış ve bu çalışmalar neticesinde 150 müessese hakkında savcılığa suç duyurusunda bulunulmuştur (Son Telgraf, 1 Şubat 1941). Böylece piyasadaki geniş kontroller neticesinde birçok muhtekir adliyeye verilerek (Son Posta, 1 Şubat 1941) denetimler sıklaştırılmıştır (Anadolu, 6 Haziran 1941).

10 Şubat 1941 tarihinde İstanbul Vali Muavini Ahmet Kınık'ın başkanlığında toplanan Fiyat Murakabe Komisyonu, araç lastikleri ve süt fiyatları hakkında kararlar almış ve bu kararlar neticesinde birçok muhtekir adliyeye sevk edilmiştir (Son Posta, 11 Şubat 1941). Ticaret Vekâleti, Fiyat Murakabe Komisyonu'nun ihtikârla daha iyi bir şekilde mücadele etmesini sağlamak amacıyla yüksek tahsil sahibi, ticaret erbabı ve öğretmenlerden oluşan fahri kontrol şebekesi kurmaya çalışmaktaydı. Bu kontrol şebekesi ile muhtekirlerin suçüstü yakalanmasına çalışılacak ve böylelikle bunların hem cesareti kırılacak hem de ihtikâr yapanların doğrudan doğruya halkın kontrolü altına alınacağı planlanmaktaydı. Bu görev için de şair İffet Halim vazifelendirilmiştir (Bugün 21 Mart 1941). Komisyonun 3 Temmuz 1941 yılı toplantısında ise tuhafiye mağazalarının sınıflara ayrılmasına karar verildi. Bu tarihten itibaren tuhafiye mağazaları komisyona müracaat ederek kendi işletmelerinin birinci veya ikinci sınıf olduğunu belirtmekle yükümlü kılınmışlardır (Tan, 4 Temmuz 1941).

İhtikârla mücadele kapsamında halkın muhtekirleri ihbarı için telefon numaraları¹ devreye sokulmuş ve alınan ihbarlar neticesinde muhtekirlerin takibi sıklaştırılmıştır (Vakit, 13 Ağustos 1941). Muhtekirlere karşı hükümetle birlikte çalışmaya başlayan halk, ihbar telefonlarını sık sık

¹ Bu telefon numaraları şöyle düzenlenmiştir: 22233 Fiyat Murakabe Bürosu, 20952 Emniyet Kaçakçılık Bürosu, 41458 Galata Nahiye Başkomiserliği, 21135 Eminönü Emniyet Amirliği ve 20567 Beyazıt Emniyet Komiserliği. Bkz, (Vatan, 14 Ağustos 1941).

kullanmaya başlamıştır (Vatan, 14 Ağustos 1941). Halkın ihbar telefonlarına ilgisinin artması ile muhtekirlere yönelik takibatlar da artmıştır (Son Posta, 14 Ağustos 1941). Yenigün gazetesinden Şükrü Oğuz, “Her vatandaş muhtekiri takip etmek, onu nerede bulur ve görürse adaletin demir pençesine teslim eylemek mecburiyetinde” olduğuna dikkat çekmeye çalışmıştır (Yenigün, 16 Ağustos 1941). İhbar edilenler polisle işbirliği yapılmak suretiyle takip edilmekte ve bunların cezalandırılması için girişimler başlatılmaktaydı (Bugün, 14 Ekim 1941). Belirli bir süre görevini yürüten Fiyat Murakabe Komisyonu tüm vazife ve yetkilerini 23 Temmuz 1942’de Belediye Daimi Encümenlerine devretmiştir (BCA, 30.18.1.2/99.64.17).

4. MİLLİ KORUNMA MAHKEMELERİ VE FAALİYETLERİ

Muhtekirlerle ilgili davaları daha hızlı sonuçlandırmak için 2 Mart 1942’de kurulan Milli Korunma Mahkemelerinin kadrosunda 8 hâkim, 8 hâkim yardımcısı, 8 savcı, 8 savcı yardımcısı, 13 başkâtip, 35 kâtip, 13 mübaşir ve 13 odacı bulunmaktadır. Daha sonra bu kadronun genişletildiği görülmüştür (Özbiç, 2015: 137). Milli Korunma Mahkemelerinin faaliyete geçirilmesi 19 Mart 1942’de söz konusu olmuştur. Nihat Ziya’ya göre bu mahkemelere ihtisas mahkemeleri de demek doğrudur. Daha önce ihtikâr davaları düzenli olarak asliye mahkemelerinin vazifesiydi. İhtikâr suçları ile özel olarak ilgilenecek mahkeme olmadığı için cezaların verilmesi ve sonuçlandırılmasında hızlı bir şekilde hareket edilememekteydi. Tan gazetesi yazarlarından Nihat Ziya’nın verdiği istatistiksel verilere göre İstanbul’da şimdiye kadar ihtikâr suçlarının sayısı muhtelif olmakla beraber ortalama olarak 400 kadardır. Bu 400 suçun tamamı 22 Kasım 1940 ile İhtikâr Mahkemelerinin kabulüne yani 19 Şubat 1942’ye kadar geçen zaman arasında gerçekleşmiştir. İlk olarak işlenen basit bir ihtikâr suçuna, 22 Kasım 1940’ta yalnızca para cezası verilmiştir. 7 Şubat 1941’den itibaren yapılan düzenlemelerle dükkân kapatma ve gazetelerde hükmün neşri cezaları da verilmeye başlanmıştır. Şimdiye kadar en ağır bir ceza olarak uygulanan sürgünler İstanbul’da tatbik edilmiş ve ilk sürgün cezası da 3 Şubat 1940’ta gerçekleşmiş, zamanla hapis ve ağır hapis cezaları verilmiştir. Ziya’nın verdiği malumata göre birinci sınıf bir tüccarın doğrudan doğruya ihtikâr yapmaya teşebbüs ettiği çok az görülmüştür. Ona göre, İstanbul’da ihtikâr suçlarının % 32’sini üçüncü, dördüncü ve beşinci sınıf tüccarlar işlemekteydi (Ziya, 1942: 2). Milli Korunma Mahkemelerine verilen yetkiler zamanla genişletilmiş ve muhtekirler hakkında üç yıldan on yıla kadar ağır hapis cezası verilmesine dair düzenlemeler yapılmıştır (Vakit, 15 Nisan 1944). Bu mahkemelerin çalışmaları ile önemli sonuçlar elde edilmiştir¹.

SONUÇ

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı’na girmemesine rağmen önemli sorunlarla karşılaşmış ve zorlu bir sürece girmiştir. Bütün dünyayı etkileyen savaş Türkiye’yi de derinden etkilemiştir. Özellikle dış ticaretin durma noktasına gelmesi ve bir milyondan fazla insanın silah altına alınması ile önemli ekonomik sorunlarla karşı karşıya kalınmıştır. Bu durumdan istifade etmeye çalışan muhtekirler ise haksız kazanç sağlamak için çeşitli yollara başvurmuştur. 1939-1945 yılları arasında yaşanan olağanüstü durumdan dolayı yüksek kazançlar peşinde koşan muhtekirler halkı güç durumda

¹ Yorgi Papadopoulos ile komisyoncu Reşat Oğuz adında iki şahsın muhtelif zamanlarda parça parça piyasadan 1.000 teneke sadeyağ, 150 çuval reçine, 30 çuval karabiber topladıkları belirlenmiş ve bu malları Beyoğlu’nda Katina adında bir kadının evinde sakladıkları tespit edilmiştir. Mahkeme bunlar hakkında üçer yıl Siverek kazasına sürgün ve 1.000’er lira da para cezasına mahkûm etmiş ve ellerindeki mallarına el koyulmasına karar vermiştir. Bkz, (Haber (Akşam Postası), 22 Mart 1942; Vatan, 22 Mart 1942).

birakmıştır. Hükümetin belirlediği fiyatın üstünde satış yapanlar muhtekir olarak tanımlanmış ve bunlar hakkında yasal işlemler gerçekleştirilmiştir. Esasında ticaretle uğraşanların ellerindeki malı belirlenen fiyattan satıp kâr elde etmeleri meşru olarak kabul edilmiştir. Fakat belirlenen fiyatın üstünde satış yapanlar oldukça artmış ve bunlara karşı kamuoyunda önemli tepkiler söz konusu olmuştur. Bu dönemde birçok ürünün fiyatlarında olağanüstü artışlar gözlenmiş ve halkın alım gücünün azalmasıyla sıkıntılar dayanılmaz boyutlara ulaşmıştır. Bu durum halkın tepkisine neden olduğu gibi muhtekirlere karşı kin ve nefret söylemlerinin de artmasına neden olmuştur. Muhtekirlerin faaliyetlerine paralel olarak basında da konuyla ilgili haberler çıkmıştır. Özellikle bazı basın organları suçüstü yakalanan muhtekirlerin açık adresini belirtip sütunlarına taşımış ve bunları ifşa etmekten çekinmemiştir. Bu haberlerde yer alan bilgilerde muhtekirlerle ilgili çeşitli tanımlamalar yapılmıştır. Yapılan tanımlamalarda muhtekirlere karşı kin ve nefret açık bir şekilde görülmüş ve ağır ifadeler kullanılmaktan kaçınılmadığı görülmüştür. Muhtekirler özellikle demir, kalay, çivi, odun, kumaş, kırtasiye malzemeleri, ev ve işyeri kirası, çeşitli yiyecekler gibi bazı mal ve ürünlerde ihtikâra başvurmuşlardır. Dönemin hükümetleri ihtikâr sorununu çözmek muhtekirlerin önüne geçmek için birtakım tedbirlere başvurmuştur. Bu tedbirler arasında Milli Korunma Kanunu ile Fiyat Murakabe Komisyonlarının çalışmaları önemli yer tutmuştur. Bunların yanında Milli Korunma Mahkemeleri devreye sokulmuş ve muhtekirlerle ilgili yasal işlemlerin hızlı bir şekilde sonuçlandırılması sağlanmıştır. Muhtekirlere yönelik verilen cezalar savaşın başlarında hafif iken sonradan bu cezaların ağırlaştırıldığı görülmüştür. Öncelikli olarak para, dükkân/mağaza/işletme kapatma şeklinde başlayan cezalar zamanla ihtikârı yapılan ürüne el koyma, sürgün, hapis ve ağır hapis cezaları şeklinde devam etmiştir. Muhtekir suçuna bulaşanların isimlerinin açık adresleri ile birlikte gazetelerde yayınlanması da verilen ceza yöntemlerinden biri olmuştur. Muhtekirlerle ilgili yürütülen mücadelede halkın desteğine de başvurulmuştur. Bu amaçla çeşitli ihbar hatları devreye sokulmuş ve muhtekirlerin tespiti sağlanmaya çalışılmıştır. Muhtekirlerin işini kolaylaştırmamak için halkın da duyarlı olması ve gereksiz yere ihtiyat tedbirlerine başvurmaması gerektiğine dikkat çekilmiştir. Basında çıkan haberlerde muhtekirlerin idam edilmesi yönünde görüşlere de yer verilmiş ve bu hususta Almanya, İspanya ve Bulgaristan'daki idam vakaları haber yapıp örnek gösterilmiştir. Bu haberlerde idam edilenlerin isimleri ve hangi dinden olduğu da açık bir şekilde belirtilerek muhtekirlerin korkutulması amaçlanmıştır. Dönemin basınından elde edilen verilere göre muhtekir olarak tespit edilenlerin önemli bir bölümünün gayri Türk olduğu belirtilmiştir. Savaşın ilk zamanlarında Türkler arasında nadir olarak görülen muhtekir vakaları zamanla artmıştır. Özellikle 1940, 1941 ve 1942 yıllarında muhtekir vakalarının basında fazlaca yer aldığı görülmüştür. Savaşın sonlarına doğru ise muhtekir vakalarına gazetelerde nadir olarak yer verilmiştir. Dönemin hükümetleri, hem hayat pahalılığına karşı hem de muhtekirlere karşı birtakım tedbirler almış fakat gerek uzman personel eksikliğinden ve gerekse piyasayı kontrol edecek teftiş sistemini tam olarak çalıştıramamasından dolayı muhtekir sorununu kısa sürede çözememiştir. Sonuç olarak hükümet tarafından muhtekirlere karşı istikrarlı bir politika izlenememiş ve alınan tedbirler tam anlamıyla sonuç vermemiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Resmi Yayınlar

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi

T.C. Resmi Gazete

Sürelî Yayınlar

Akşam

Akşam (Haber Postası)

Anadolu

Bugün

Cumhuriyet

Haber (Akşam Postası)

Hakikat

Halkın Sesi

İkdam

Kurun

Son Posta

Son Telgraf

Tan

Tasviri Efkâr

Ulus

Vakit

Vatan

Yeni Sabah

Yenigün

Kitap ve Makale ve Tezler

Acar, M. "İhtikârın kökü nerededir?". Vakit (1940, 20 Ağustos).

Afşar, E. (2022). *Toprak mahsulleri ofisi'nin iktisadi faaliyetleri ve siyasetteki yansımaları (1938 1950)* (1. bs). Serüven Yayınları.

- Banoğlu, N. A. "Eski muhtekir ve hilebazlar". Vakit (1943, 26 Ocak).
- Bilgin, Ş. "İhtikârla mücadele milletçe en büyük vazifelerimizden biri olmalıdır". Yeni Asır (1941, 2 Aralık).
- Birgen, M. "İhtikârı muhtekir değil biz yaparız". Son Posta (1939, 8 Eylül).
- Bülbül, İ. (2006). "İkinci dünya savaşının Türkiye'de sosyal hayata olumsuz yansımaları". *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 9(1)
- Cevat, B. "Muhtekirler listesi". Son Telgraf (1941, 23 Aralık).
- Coşkun, N. S. "Muhtekirlerin gizli silahı". Son Posta (1944, 29 Haziran).
- Çavdar, T. (2008). *Türkiye'nin demokrasi tarihi (1839-1950)* (4. bs). İmge Kitabevi Yayınları.
- Ertem, Sadri, "İhtikârla iki mücadele silâhımız". Vakit (1942, 27 Temmuz).
- Gezgin, Hakkı Süha, "İhtikâra ilk büyük sille". Vakit (1941, 24 Kasım).
- İpek Elçin, H. (2017). *II. dünya savaşı sırasında istanbul'da hayat pahalılığı ve ihtikâr sorunları* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Kallek, C. "İhtikâr", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 21, 560-565.
- Karaca, M. (2005). *İkinci dünya savaşı konjonktüründe türkiye ekonomisi (1940-1945)* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Dicle Üniversitesi.
- Metinsoy, M. (2008). *İkinci dünya savaşı'nda türkiye (Gündelik yaşamda devlet ve toplum)* (2. bs). Türkiye İş Bankası Yayınları
- Oğuz, Ş. "Muhtekir kim". Yenigün (1941, 16 Ağustos).
- Özbil, A. (2015). *Türkiye'de savaş ekonomisi olarak milli korunma kanunu (1940-1946)* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Öztürk, E. (2004). *İkinci dünya savaşı yıllarında izmir'de beslenme sorunu ve karaborsacılık* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Pamuk, Ş. (2017). *Türkiye'nin 200 yıllık iktisadi tarihi: büyüme, kurumlar ve bölüşüm* (8. bs). Türkiye İş Bankası Yayınları
- Sadak, N. "Asgarî hayat masrafını tespit etmek, onu asgarî maaş addetmek lâzımdır", Akşam (1941, 25 Ekim).
- Sadullah, N. "İhtikâra karşı alınan tedbirler". Tan (1939, 17 Eylül).
- Safa, Peyami, "Sivri sineklerden evvel". Tasviri Efkâr (1941, 18 Ağustos).

Sertel, S. Z. "Nefyedilen bakkal". Tan (1940, 14 Mart).

Talu, E. E. "Muhtekir ve ötekiler". Son Posta (1940, 12 Aralık).

Tan, M. T. "İhtikâr". Tan (1939, 10 Eylül).

Teke, C. (2021). "II. dünya savaşı'nda türkiye'nin iâşe tedbirleri: ihtikârla mücadele" (179-197). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 8(1).

Tokgöz, A. İ. "Soygunculuk", 87(2261/576), Servetifünun (1939, 21 Aralık).

Utkugün, C. (2016). *İkinci dünya savaşı yıllarında türkiye'de ekonomik sıkıntıların sosyal hayata etkileri (1939-1945)* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Afyon Kocatepe Üniversitesi.

Yalçın, H. C. "İhtikâra dair, Yeni Sabah (1941, 12 Ağustos).

Ziya, N. "Milli korunma mahkemeleri", Tan (1942, 20 Mayıs).

EXTENDED ABSTRACT

There have been important events in the international arena that deeply affected the society. In this respect, both the First World War and the Second World War affected societies both economically and socially. Although Turkey was not involved in the Second World War, it was badly affected by the war. The fact that the war took place in regions close to Turkey led Turkey to take some important measures. One of these measures, the conscription of more than one million people, had important results. The fact that Turkey, which is a country of agriculture, assigns people who are producers to military duty has also deeply affected the economy. The decrease in production started to affect many areas as a chain. The import and export problems that occurred in the international arena undoubtedly left Turkey under its influence and the governments had to resort to a number of measures. In particular, the government's use of stockpiling some products in the market made the public uneasy. The distress seen in many products has reached unbearable dimensions. The profiteers who tried to take advantage of such an environment caused significant problems. As this situation began to spread throughout the country, news about profiteers began to appear frequently in the press. Immediately after the start of the war, news of profiteering and profiteering began to appear. This situation has led to price increases in all kinds of necessities. Those who made an extraordinary increase in this process were described as profiteers. The profiteers have been people who take advantage of extraordinary situations and are excluded by the society. The profiteers resorted to usury for certain goods and products, especially iron, tin, nails, wood, fabric, stationery, house and workplace rent, and various foods. As a matter of fact, in the definitions made about profiteers, heavy expressions were not hesitated to be used. In these definitions, profiteers are defined as "traitor, bandit, dishonest, unscrupulous, epidemic disease, tree worm" etc. are depicted as such. Making such definitions was due to extreme anger and hatred towards profiteers. At the beginning of the war, it was frequently mentioned in the press that a significant part of those who applied for suicide were non-Turks. So much so that the races of these people and the religion they belong to were clearly stated in the newspapers. Although it is stated in our research that profiteering is common among non-Turkish people, it has been determined that the number of people involved in this crime has increased over time among Turks. The governments of the period tried to take some precautions and tried to prevent those who applied for this job. However, it was observed

that the people were warned to act cautiously and not to take more precautionary measures during this period. The fact that the public was worried and suddenly demanded some products caused the prices to rise excessively. Being aware of this, the government felt the need to give warnings to the public from time to time. Because it was stated that the profiteers took advantage of the chaos environment and left the people in a difficult situation, and it was requested to be careful. Within the scope of the fight against profiteers, help was requested from the public. Various hotlines have been set up to inform the profiteers. Thus, it is aimed to better follow the profiteers. When we look at the measures taken, it is seen that many punishment methods are applied. These penalties were realized as money, closing of shops/stores/businesses, confiscation of the profited product, exile and imprisonment. One of the methods of punishment for profiteers was their disclosure through the press. In the press, the identity of the applicant, his race and religion were clearly stated and the address of the shop/store/business was also given. It is one of the issues we found in our study that the penalties given to profiteers were light at first. This situation caused public reaction. It is frequently mentioned that those who commit profiteering should be sentenced to the heaviest penalties. So much so that even the death penalty should be introduced and applied in Turkey. It has been seen that the death sentences given especially in Spain, Germany and Bulgaria took place in the press. It was clearly stated in the press to whom these death sentences were given in the countries in question, and to which religion and race they belonged. It has been seen that columnists and newspapers defended various news by showing examples for the implementation of the death penalty in Turkey. It was seen that the columnists shared their criticisms and suggestions as well as the precautions to be taken against profiteers. Thus, it has been tried to express that if the profiteers are caught, they will perish. The governments of the period also tried to take precautions by applying various methods such as the National Protection Law, Price Monitoring Commissions, the price system, and the National Protection Courts. It can be said that the Pricing Commissions work effectively. In addition, the National Protection Courts have also had important benefits in taking and finalizing the decisions about profiteers more quickly. Especially in 1940, 1941 and 1942, it was seen that the cases related to profiteers were high. Towards the end of the Second World War, the profiteering cases were rarely included in the newspapers. Despite the many measures taken by the government, it has been determined that the desired results have not been fully achieved.

Interrelations between the Azerbaijani and Ottoman Intelligentsia in the 19th Century

Natavan AGHAYEVA*

Makale Bilgisi

Makalenin Türü: Araştırma Makalesi
Makalenin Geliş Tarihi: 29.09.2023
Makalenin Kabul Tarihi: 08.12.2023
DOI: 10.54970/turkuaz.1368136

ABSTRACT

The 19th century in the history of the Ottoman Empire and Azerbaijan was marked by a number of political events that led to a change in the direction of the socio-cultural development of the Turkic societies in both countries. The reforms of the first half of the 19th century in the field of education and culture with their development of new socio-political programs, the emergence of new socio-cultural phenomena, new genres of literature, ideological and political trends gave rise to a new social stratum - the intelligentsia. This stratum, as the main bearer of the advanced ideas of the time, will play a significant role in the enlightenment of their own peoples. And the interaction between representatives of both intellectual circles will contribute to the spread of new knowledge and ideas throughout the region. The present article deals with the interrelations between the Azerbaijani and Ottoman intelligentsia in the 19th century. The interpretation and analysis of historical context via structural-diachronic methods help us better understand the nature of these relations and the effect they had on the events of the early 20th century.

Content of this Journal is licensed under
Creative Commons Attribution NonCommercial
4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Key words: The Ottoman intellectuals, The Azerbaijani intelligentsia, 19th century, Interrelation, Social transformation.

19. Yüzyılda Azerbaycan ve Osmanlı Türk Aydınları Arasındaki Etkileşim

ÖZET

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ve Azerbaycan tarihinde her iki ülkedeki Türk toplumlarının sosyokültürel gelişimi yönünde değişikliğe yol açan bir takım siyasi olaylar meydana geldi. 19. yüzyılın ilk yarısında yapılan ıslahatlar sayesinde yeni sosyopolitik programların geliştirilmesi, yeni sosyokültürel olayların ortaya çıkışı, yeni edebiyatın gelişimi, ideolojik ve politik eğilimlerin yanı sıra eğitim ve kültür alanındaki reformlar, yeni bir sosyal tabakanın yani aydınların ortaya çıkışını sağladı. Bu tabaka, zamanın ileri fikirlerinin sahibi, ana taşıyıcısı olarak, kendi halklarının aydınlanmasında önemli bir rol oynadı. Her iki ülkenin aydınları arasındaki etkileşim, bölge genelinde sürekli yeni bilgi ve fikirlerin yayılmasına katkıda bulundu. Takdim olunan makale 19. yüzyılda Azerbaycan ve Osmanlı aydınları arasında olan ilişkileri ele

* PHD candidate, Azerbaijan National Academy of Sciences, Institute of Oriental Studies after acad.
Z.M.Bunyadov, Baku/Azerbaijan, email: n.agmaeva@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-4094-464X

alıyor. Struktur-artzamanlı yöntemin verdiği tarihsel kontekstin yorumlanması ve analizi, bu ilişkilerin doğasını ve 20. yüzyılın başlarında meydana gelen olaylar üzerindeki etkisini daha iyi anlamamız için önemli bilgiler sağlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı aydınları, Azerbaycan aydınları, 19. Yüzyıl, Etkileşim, Toplumsal değişme.

1. INTRODUCTION

If we trace the history of the development of various societies in the 19th century, we will identify several common features. In many world countries, this period is marked by reforms that will later lead to fundamental changes in the political, social and economic structure of states, and will determine a new vector in the historical development of the world history in general. In the history of non-European countries, this period will be given the name “period of modernization”, “Europeanization” or “Westernization”, and will be associated with the implementation of certain reforms, the main purpose of which at first was to improve country’s economic and military power. However, the deeper the reform activity went, the more areas it affected, and the further development of the country along the new chosen path would soon lead to the restructuring of the whole traditional centuries-old state system according to a new Western model. For example, the Tanzimat reforms (1839-1876) in the Ottoman Empire, the Muhammad Ali’s reforms (20s of the XIX century) in Egypt, the Taqi Khan’s reforms (1848-1851) in Iran, the Meiji Restoration (1868- 1889) in Japan, etc., starting as military-economic reforms after the palace administration realized the country's weakness in the face of threat of the Western military-technical progress, soon spread to the social sphere and led to the emergence of a new stratum - the intelligentsia. This stratum would later be the initiator of the introduction of a western-style constitution in the country, the change of the regime of absolute monarchy to a constitutional one, and the convocation of parliament. Although, in some countries these attempts succeeded, in others the success turned out to be temporal. If after these reforms, for example, Japan turns from an agrarian feudal country into one of the developed industrial powers with a constitution, parliament and three branches of power, the rest of the Eastern countries met various obstacles for their march along the path of reforms and made it possible not until the early 20th century. Nevertheless, the ideas of modernization continued to spread all over the different societies and the main role in transfer of this knowledge belonged to intelligentsia.

Present article deals with the interrelations between two Turkic societies - the Turkish intelligentsia of the Ottoman Empire and the Azerbaijani intelligentsia of the Russian Empire throughout 19th century in order to find out its main principles and impact on the further development of both societies.

2. HISTORICAL CONTEXT OF EMERGENCE OF THE TURKISH AND AZERBAIJANI INTELLIGENTSIA

Azerbaijan in early 19th century experienced one of the most dramatic periods in its history. In 1813 the Russian-Persian war of 1804-1813 ended with the Treaty of Gulistan, under the terms of which the territories of the Baku, Karabakh, Ganja, Shirvan, Sheki, Derbent, Guba and Talysh khanates were given to the Russian Empire. In 1828, a new peace treaty was signed following the results of the next Russian-Persian war of 1826-1828 - the Treaty of Turkmenchay, according to which the territories of the Irevan and Nakhchivan khanates were also annexed to the Russian

Empire. Since this period, the paths of the divided Northern and Southern Azerbaijan diverged (see *Azərbaycan tarixi*). In the Northern Azerbaijan, as well as throughout the entire territory of the Russian Empire, a policy of Russification started to be implemented. This policy intended to apply a number of measures which aimed to annihilate the linguistic, cultural and religious traditions of the indigenous people. One of the major measures was the opening of new schools, which would serve the main purpose to educate a new, pro-tsarist generation. In his letter to court Privy Councilor Baron N.V.Gan wrote, that the state should take control of all the mullahs and religious figures in the Caucasus: "A mullah who has been educated abroad should not operate in the Caucasus. The state itself should open schools for the education of the Muslim clergy, who will be loyal to the Russian authorities, and only such mullahs should be allowed to deal with religious issues of the Muslim population" (Resulzade, 1978, p. 141). The reason why the tsarist government paid so much attention to religious institutions was that until the middle of the 19th century, mektebs and madrasas were the main and almost the only existing centers of science and education in the country, and if we go through the biographies of the most famous representatives of the emerging first generation of the Azerbaijani intelligentsia at the beginning of the 19th century, it could be clearly seen that all of them naturally graduated from madrasas and mektebs. For example, Mirza Fatali Akhundov is considered the most prominent representative of the new Azerbaijani intelligentsia of the early 19th century. Having received his primary education in the theological school of the madrasa, he soon changed his place of study and in 1832 entered the Russian school, which he also had to leave due to his great age (20 years), which was no longer suitable for studying at this educational institution. He goes to Tiflis, enters the civil service as an interpreter from oriental languages, since he was fluent in Arabic and Persian. And it was that time when in communication with representatives of the royal bureaucracy he discovers Western culture.

In the Ottoman Empire the emergence of the Turkish intelligentsia is used to be considered as the product of the Tanzimat reforms. "Tanzimat" is a period of political, judicial, administrative and financial reform (1839-1876), the formal beginning of which is regarded in the Ottoman historiography from the day of proclamation of the Imperial Rescript of Gulhane in 1839 (Somel, 2003, p. 289). Although the Tanzimat reforms are associated with the name of Sultan Abdulmejid I (1839-1861), in whose reign the Rescript was proclaimed, "the actual initiator of the reform was not Abdul-Mejid, but Mahmud (ed. Sultan Mahmud II (1808-1839). The Gulhane act only opened the plan of a state government, long conceived by Mahmud" (Ubichini, 1877, p. 1). In his records of travels in Turkey, the British admiral, who later entered the Ottoman service under the name Mushaver Pasha, Sir Adolphus Slade wrote: "The personal appearance of Sultan Mahmud is favourable... His eyes are saturnine; his complexion dark; his countenance, hedged by a fine black beard, open, at time mild... But what particularly characterizes him is unbending obstinacy. Nothing diverts him from the view he takes of a target: no laws, contracts, or dangers, swerve him from the path which leads to it" (Slade, 1854, p. 110). And with this obstinacy and iron will the Sultan began to reorganize not only traditional Ottoman political and economic structure, but also existing centuries-old social way of life.

After the forced disbandment of the Janissary corps in 1826 as one of the main pillars of conservative society, "the Sultan's way of life completely changed. He fell out of love with the bliss of the harem, reduced its population and became addicted to his favorite military occupations" (Weimar, 1838, p. 44). The French lawyer and diplomat Edouard-Phillippe Engelhardt, in his work "Tanzimat and Turkiye" describing sultan's transformations, wrote: "Like Peter the Great (ed. Peter I - the first Emperor of Russia (1696-1725)), Mahmud began his transformations from the appearance. After June 15 (ed. the day of disbandment of the Janissary corps) he began to go out

in modern clothes with a beard cut short. He also reprimanded state officials, who continued wearing the old-fashioned long beard” (Engelhardt, 2017, p. 26). From now on, “with special dexterity he rode an Arabian horse, in a European saddle. The short cut beard he now wears suits him very well. He dresses with great taste and, one might say, smartly” (Weimar, 1838, p. 44). These changes in the Sultan’s appearance are easily to be traced on his portraits. If we compare the 1809 portrait of Mahmud II by an anonymous Greek artist from the collection of the British diplomat and ambassador to the Ottoman Empire Stratford Canning, the original of which is preserved in the Victoria and Albert Museum under the title “Portrait of Sultan Mahmud II enthroned” (Anonymous, Portrait), where Mahmud II sits on the throne in a long caftan of red silk with a turban on his head, traditional for the Ottoman court, with his later portraits, in particular the portraits of the 1830s by Fulgenzi brothers, Schlesinger and others (Fulgenzi fils, Schlesinger H.G.), it becomes obvious that later he began to be depicted yet in a military overcoat and trousers of a European cut, with such an element as epaulettes that did not previously exist in Ottoman clothing, and in a fez instead of the traditional turban headdress. Subsequently, modern clothing was spread all over the country. The British geologist Warrington Smyth, who visited the Ottoman Empire in the middle of the 19th century to study the mineral resources of Turkey, described the transition of society from traditional clothing to European as follows: “The European dress, for its scanty and thriftily-measured proportions, has long been a subject of ridicule to the flowing-draped Oriental man, who, besides having a natural appreciation of the beautiful, considers a display of the person in a tight garb ungainly and indecent. Yet the Sultan suddenly ordered his subjects to adopt these hated vestments, unsuited not only to their climate, but to their customs and habits of life. Here were men who never entered a room without taking off their shoes at the entrance, at once expected to force their feet into close-fitting boots” (Warrington, 1854, p. 292). Thus, from now on to see ottomans in European outfit became habitual and the Sultan’s intentions to reorganize the empire just continued to gain momentum.

Along with significant political and economic measures taken during his reign the establishment of the Translation Office, an encouragement of learning of the foreign languages, sending young bureaucrats abroad for education was of those socio-structural steps that had a great influence on the emergence of the Turkish intelligentsia. “A great number of young Turks were sent to Western countries as embassy employees or to learn different military and civil occupations” (Novichev, 1975, p. 84). With gained knowledge and new habits they returned to the Empire to apply it in their daily life, thus causing a further socio-cultural transformation of the society. For example, one of these bureaucrats sent abroad was the “founder of Turkish literature in the Western sense of the word” writer Shinasi, who was “sent to Paris to study finance” (Onder, 2017, p. 5). After his return Shinasi began to actively engage in journalism, published his own newspapers, was the author of the first theatrical plays. He worked hard to propagate the study of secular sciences and put great efforts in reforming the Ottoman language. His work influenced many literary figures of that time, contributing to a change of the face of Ottoman literature and culture in general. So, “as the historian of the Ottoman Empire Lutfi reports, at that time the court clearly saw that the correct course of affairs of the Sublime Port vastly depended on the upbringing and use of capable, knowledgeable bureaucracy” (Dulina, 1975, p. 80). So, the first sending of future students abroad, carried out in 1830, by 1835 acquired the character of state policy (Erdoğan, 2016, p. 14).

Thus, as seen, the socio-political events which took place in both the Ottoman Empire and the Caucasus region in the early 19th century led to a visible transformation of the Turkish Ottoman and Azerbaijani societies of those times. Within the inevitable historical development the

progressive ideas of the time could not escape the penetration through these Eastern civilizations leading to an emergence of new strata called the intelligentsia.

3. INTERRELATIONS BETWEEN THE TURKISH AND AZERBAIJANI INTELLIGENTSIA THROUGHOUT THE 19TH CENTURY

The Russian historian of the 19th century Klyuchevsky V.O., reflecting over the reasons for the emergence of such a social stratum as the intelligentsia, put forward an idea that it is related first of all to the influence “coming from outside” and historically conditioned by the spread of “foreign” culture: “In many phenomena of our life in the 18th century, Western influence is sharply revealed... Western culture is not a matter of choice for us at all: it is imposed on us with the force of physical necessity” (Klyuchevsky, 1983, p. 19). In other words, as known, the great inventions of the late 18th century brought a large amount of new knowledge in the industrial, military, medical, cultural and other fields. Followed by the Industrial Revolution these inventions turned the western countries to strong powers with the most modern weapon and the strongest economy of the time. To keep up with this power the rest of the world countries needed to adopt this knowledge and it never was a matter of choice rather than a matter of necessity in order to save the sovereignty of the state and to comply with the realities prevailing in the world. In this case, the reaction of society to innovations determined the need for the emergence of such a stratum as the intelligentsia. If society adopted innovations on its own, then the transformation occurred naturally and was regarded as organic. If the society did not see the need for any changes, then a certain group of educated people - intellectuals stood out from it and their function was to “explain” to the broad masses the benefits of these changes and act as an intermediary for their implementation. This group was called “intelligentsia”.

In the 19th century Azerbaijani society one name stands out for his great efforts in educating the masses - Hasan bey Zardabi. The prominent Azerbaijani enlightener, journalist, publicist, intellectual Hasan bey Zardabi got his primary education in madrasa. Later, he continued his studies at the Shamakhi new-methodical school, followed by his admission to Moscow University without exams at state expense in the Department of Natural Sciences of the Faculty of Physics and Mathematics. After graduation, he entered the civil service in the Tiflis Chamber of Land Surveys, which dealt with issues of disputed land plots. On duty, he often traveled to villages, where he got acquainted with the life of peasants. It is the state of the peasants that motivated him to publish the first in the history of Azerbaijan newspaper in the Azerbaijani language. So, on June 22, 1875, the first issue of the “Ekinchi” (“Plowman”) newspaper was published (see Rustemov). In our study of his links with the Turkish intelligentsia we faced a great shortage of proven information; all our data from numerous reliable sources is limited to only a couple of facts that Hasan bey Zardabi brought equipment (mainly fonts) for his newspaper “Ekinchi” from Istanbul, where he met several publishers and printing craftsmen. The same obstacle could be encountered during the study of Abbasgulu agha Bakikhanov’s life. The founder of Azerbaijani historiography, historian, philosopher, interpreter and poet, known under the pen name Gudsi, at the dawn of his life in 1846 visited Istanbul. The only information on his visit conveys that he was introduced to the Sultan Abdulmejid I to whom he presented his translation on Arabic of his own book “Esrar-ul Malakut”. During his stay he also met several Ottoman scholars and poets (Yaziji, 1991, p. 543). Or the data about the Unsizade brothers contains only scarce information on newspapers they published in Azerbaijan and their life here. Unfortunately, to receive any information on their life and works in the Ottoman Empire is not possible. The famous Tatar scientist, historian and

politician Yusuf Akchura in his book "The history of Turkism" writes, that in 1879 after the "Ekinchi" newspaper was closed, Sait and Jalal Unsizade brothers established another Turk-language newspaper named "Ziya". Consisting of 7 sections - Government orders, International agency announcements, Foreign news, Local news, Information index, announcements and Feuilletons - this newspaper had more of political nature. To fill the gap in the socio-cultural field left by the closure of "Ekinchi" Jalal Unsizade established another newspaper called "Keshkul". "Here articles on Azeri, Chagatay, Nogay and Ottoman Turkic languages along with Arab and Persian were published. Even Ebuzziya Tevfik bey (ed. Ebuzziya Mehmet Tevfik (1849-1913) - an eminent Ottoman educator, intellectual, journalist, publisher and writer) sent his articles to this newspaper" (Akchura, 1978, p. 90). According to Akchura, later, Sait and Jalal moved to Istanbul. Sait-effendi was appointed to Meclis-i Maarif-i Umumiye (Ministry of Education) and Meclis-i Tedkikat (a department in the Ministry of Justice). Jalal bey worked in the Ministry of foreign affairs and Ankara publishing office (Ankara Matbuat Idaresi) (Akchura, 1978, p. 89). A number of researchers claims, that the family archive of the Unsizade brothers is either lost or destroyed (see Ulutau). Thus, more comprehensive data on the interrelations of Zardabi, Bakikhanov or the Unsizade brothers with the representatives of the Ottoman Turkish intelligentsia is hard to be researched as no letter, memoir or any other source containing such type of information is claimed to reach our days. However, the study of interrelations between the Turkish and Azerbaijani intelligentsia via letters is possible on the example of the life and works by the other eminent representative of the early 19th century Azerbaijani intelligentsia playwright, philosopher, enlightener Mirza Fatali Akhundov (1812-1878).

It is known that in his work on reforming the alphabet Mirza Fatali Akhundov appealed to the head of the Russian mission in Constantinople (present Istanbul), Appolinary Butenev, with a request to submit his draft alphabet for consideration by the Ottoman Scientific Society (*Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniyye*). "For this purpose, in 1863, he (Akhundov) arrived in Istanbul, where he took part in two meetings of the Ottoman Scientific Society (*Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniyye*), the chairman of which was Munif Pasha (ed. Mehmed Tahir Munif Pasha - a Minister of Education in the Ottoman Empire (1877-1891)) who had some similar thoughts on this issue" (Algar, 1989, p. 189). As a result of these meetings, to the great regret of Akhundov, the project was rejected. After this rejection Akhundov gave up this project for the next five years and only in his letter to the Plenipotentiary Minister of Iran in Constantinople (present Istanbul) Mirza Hussein Khan dated September 1868, Akhundov writes: "My dear friend! May your happiness last!... Is it because of the alphabet that you are offended by me? Perhaps your attitude towards me was influenced by the fact that I presented my plays, published in the Turkic language, to the Ottoman Scientific Society through the Ottoman sadr-a'zam Fuad Pasha?" Here he gives a brief description of his meeting with sadr-a'zam Fuad Pasha, who was very busy and did not have long time to allocate. Grand Vizier promised to discuss his project with the Society, but could not promise the positive answer. "The fact is that today the question of the alphabet has become big question. Newspapers write about it everywhere, books are printed. With the resumption of this question my fire, which had been extinguished, flared up again" (Akhundov 267-269). So, he continued his works. In his letter to Hasan bey Zardabi dated January 1, 1877, he wrote: "Our dear, the light of our eyes Hasan bey! In every issue of your newspaper you tell us, Muslims, about the benefits of science and tell us: "Study the sciences, learn the sciences!" Very good. Your words are meaningful, your instructions are useful, and your goodwill is constant. We are ready to put your instructions into practice, but tell us where we can learn the sciences, from whom we can learn and in what language should we join the sciences?... Let the Ottomans and Kyzyl-Bashi listen to your instructions. And why are they alien to science? The whole of Arabia is sheer illiteracy. All of

Anatolia is sheer illiteracy. All of Iran is illiterate. Only in Istanbul, Tehran and Tabriz can one find five or six literate people who can read and write. The reason is that learning in Muslim languages (ed. Arabic alphabet) is not easy. Then you complain about no one buying your newspaper. You're right. And who should buy? If in cities, villages our khazade, beys, merchants, cultivators, shepherds and our leaders can neither write nor read, what applies equally to women?... Your dream will come true only when your shepherds... and the female half of the population will be literate, able to read and write. I ask you for this letter of mine be placed in your newspaper without any corrections or abbreviations" (Akhundov, 1982, p. 284-285). In this way, Akhundov tried to convey to the public the need for a reform of the alphabet for the further enlightenment of the people.

On this, complete and comprehensive information about the connections between the Ottoman Turkish and Azerbaijani intelligentsia of the early 19th century is depleted. However, the contacts of the Azerbaijani intelligentsia towards the end of the 19th century with representatives of the Ottoman society were more documented. There are plenty of letters, memoirs, press articles, etc., that help us study the interrelations between representatives of the Ottoman Turkish and Azerbaijani intelligentsia.

The middle of the 19th century was marked by a high political activity in the great powers neighboring Azerbaijan: in the Ottoman Empire the Young Ottomans appeared (1865-1867), which were later replaced by the Young Turks movement; in the Russian Empire, the "epoch of great reforms" (1860s - 1870s) brought the abolition of serfdom (1861), the implementation of educational, land, financial reforms and an emergence of the generation of "sixties" with their nihilism and revolutionary spirit; in the Iranian Empire political and economic instability grew with uprisings of various ethnic, political and religious groups. In addition, this is the time of the so-called "revolutionary terrorism", which was expressed in the use of violence against government officials and ruling dynasty; for example, an attempt on the sultans of the Ottoman Empire (Abdulaziz and Murad V), an attempt on the life of Tsar Alexander II (1866), the assassination attempt of Naser al-Din Shah Qajar in Iran (1852). All these political moods and events could not get past the Azerbaijani intelligentsia. Such bright representatives of the late 19th century Azerbaijani intelligentsia as Ali bey Huseynzade, Ahmed bey Aghaoglu, Alimardan bey Topchubashev and others were deeply involved in the political situation of the region and developed significant interrelations with the intelligentsia of the neighbouring societies.

In the book "Brotherly Help" Betul Aslan writes: "...by the end of the 19th century, some representatives of the Azerbaijani intelligentsia, taking advantage of the prevailing conditions, migrated to Turkey. One of the most significant of them was Ali bey Huseynzade" (Aslan, 2000, p. 43). Ali bey Huseynzade is one of the main figures among those whose name is frequently mentioned in studies of the late 19th century political movements in the Ottoman Empire. During his years at St. Petersburg University Ali bey Huseynzade along with another significant figure in the history of Azerbaijan and Turkey Ahmed bey Aghaoglu were participants of the major events in the political life of the youth of the Russian Empire. As A.Aghaoglu recalls, after entering the university in St. Petersburg, he met Caucasian youth, who one day invited him to the hostel of the Union of Caucasian Students: "There were only four Turks. One of them was the future representative of the Republic of Azerbaijan in the Paris Peace Conference Alimardan bek Topchubashev, and the other was the grandson of the former Sheikhulislam of the Caucasus - Ali

bey Huseynzade. Two others just studied engineering” (Akalin, 2004, p. 16). Taking an interest, and in some exceptional cases taking part in these meetings, Ali bey Huseynzade gains rich experience in organizing political movements, gets acquainted with new ideas. Later, this knowledge will help him in his work in the one of the most active revolutionary political parties of the late 19th century in the Ottoman Empire - “İttihad ve Terakki” (“*Unity and Progress*”). A number of researchers of that period claim that A. bey Huseynzade was one of the five founders of this political party (Tunaya, 1988, p. 19). “In 1889, at the Faculty of Military Medicine of Istanbul University, an organization that included Iskhak Sukuti, Mehmet Reshid, Abdullah Jovdet, Ibrahim Temo and Ali Huseynzade...in the courtyard of the military medical university, in a corner, far away from eyes and ears, where they collected firewood for the bath and kitchen, five students of the university organized the Society of Ottoman Unity (İttihadi-Osmani)” (Turan, 2008, p. 25, 27). Later, this society will develop into the “Unity and Progress” party, whose representatives will carry out a military coup in 1908, proclaim a constitution and take power. And for many years Ali bey Huseynzade will be considered one of its main ideologists (Uca, 1996, p. 168).

Yusuf Akchura wrote about Ali bey Huseynzade as follows: “Ali bey Huseynzade’s admission to the Istanbul Military Medical University was like a whiff of European culture. Most of the university students were from the far and dark corners of Anatolia and Rumelia, and among them Ali bey shone like the Northern lights. In addition to knowledge of Greek and Latin literature, he also spoke German, Russian, English and read a lot in them, in addition, he knew Oriental literature at the level of Orientalists. Moreover, he was also an artist and played the violin. All his friends knew the names and portraits of the ancient representatives of literature only from Small Larousse (ed. French encyclopedic dictionary of the Larousse publishing house). So, Ali bey at the Military Medical University in the dissemination of Western ideas, Western literature, Western thought and culture, in getting to know the West, did more than their professors. Ali bey also opened new horizons for his friends in the field of science. Before him Chimie Atomique was not known in the the Mekteb-i Tibbiye-i Şahane (the Military Medical University). Ali bey taught them Mendeleev’s table” (Uca, 1996, p. 162-163). Thus, his knowledge, experience, enthusiasm and a wish to play a good role in the life of Turkic people in both the Ottoman and the Russian Empires made him actively participate in political life of the Ottoman society, where he met a great number of significant political and public figures, such as Ziya Gokalp, Abdullah Jevdet, Ubeydullah Efendi etc., interrelations with whom had a great impact on the future historical development of both countries.

Another remarkable political and public figure whose name is frequently mentioned along with Ali bey Huseynzade’s name is Ahmed bey Aghaoglu. Although the main period of his political activity relates to the first half of the 20th century after he moves to Istanbul in 1908, yet his first interrelations with the representatives of the Ottoman Turkish intelligentsia started in 1888-1894 in Paris where he went to continue his education. In 1890 in the capital of France A. Aghaoglu met one of the leading members of the Young Turks movement, Ahmed Rıza bey, who shared with him the thoughts and ideas that would form the basis of the philosophy of their movement (see 1). In her memoirs, Ahmed bey Aghaoglu’s daughter, the first female lawyer in the Ottoman Empire, Sureyya Aghaoglu, wrote about her father’s Parisian years the following passage: “Along with his studies, my father gets acquainted with such representatives of the Young Turks as Ahmed Rıza bey, ophthalmologist Esat Pasha, Dr. Nazim bey. With Ahmed Rıza bey in the Luxembourg Gardens they spent long hours in conversations about Turkey and the Turkic world. Under this powerful influence he returned as “Frank Ahmed” to his motherland, where started to spread learned ideas,

and indeed, joined the fight against the Tsarist Russia. For the independence of the Turkic world he built the unanimity with such figures as Ali bey Huseynzade, Gasparinsky, Topchubashev etc.” (Aghaoglu, 1975, p. 7). Later, at the beginning of the 20th century, when A. Aghaoglu moved to Istanbul (1909), these ideas led him to the “Unity and Progress” Party (İttihat ve Terakki).

4. CONCLUSION

The present study shows that although at the beginning of the 19th century the relations of the early Azerbaijani intelligentsia with the representatives of the Ottoman Turkish intelligentsia had a slow dynamic, by the end of the 19th century they already played an obvious role in the development of the social and political life of the both Turkic societies of the Ottoman and Russian Empire. It is true, that though influence will most clearly manifest itself at the beginning of the 20th century, when young people brought up on new ideas will make a series of revolutions that will change the traditional centuries-old way of life and lead the Turkic communities in a completely new direction of historical development, however, as shown in the present article, the foundations of these views were laid back in the 19th century.

REFERENCES

- Aghaoglu, S. (1975). *Bir ömür böyle geçti*. İstanbul: İshak Basımevi.
- Akalın, G. (2004). *Türk düşüncə və siyasi həyatında Əhməd Ağaoğlu*. Bakı: AzAtaM.
- Akchura, Y. (1978). *Türkçülük. Türkçülüğün tarihi gelişimi*. İstanbul: Türk kültür yayını.
- Akhundov, M.F. (1982). *Избранные философские произведения*. Баку: Азернешр.
- Algar, H. (1989). *Ahundzâde, Mirza Feth Ali*, Cilt 2, – s. 186-190. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi.
- Anonymous. Portrait of Sultan Mahmud II enthroned. Watercolour / Anonymous Greek artist. – London: Museum number: D. 122-1895; Gallery location: Prints & Drawings Study Room, level D, case BOX, shelf 83. – 1809.
- Aslan, B. (2000). *Kardaş kömeği (yardımı) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Azərbaycan tarixi: [Elektron məqalə] / Azərbaycan Respublikasının Nazirlər kabineti. URL: <https://nk.gov.az/az/page/34/>
- Dulina, N.A. (1975). *Изменения в османской дипломатии (30-е годы XIX в.)*. Москва: Тюркологический сборник 1973.
- Engelhardt. (2017). *Tanzimat ve Türkiye*. İstanbul: Kaknüs yayınları.
- Erdoğan, A. (2016). *Osmanlı'da yurt dışı eğitim ve modernleşme*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları.

Fulgenzi fils. Collection de costumes civils et militaires, scenes populaires, et vues de l'Asie-Mineure / Lithographie. Graveurs. – Smirna (Izmir), – 1836-1838.

Klyuchevsky, V.O. (1983). *Неопубликованные произведения*. Москва: Наука.

Novichev, A.D. (1975). *Борьба между реформаторами и консерваторами а период Танзимата (1839-1853)*. Москва: Тюркологический сборник 1973.

Onder Z. (2017). *Tanzimat edebiyatı / haz. Z.Önder [ve b.]*. Ankara: Hayat Sağlık ve Sosyal Hizmetler Vakfı, Ankara Şubesi, Edebiyat Araştırmaları Koordinatörlüğü.

Resultzade, M.E. (1978). *Milli tesanüd*. Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları.

Rustemov, I.A. (1969). *Həsənbəy Zərdabi*. Bakı: Gənclik.

Schlesinger H.G. (1836). *A Portrait of the Ottoman Sultan Mahmud II (r. 1808-1839) (signed by Henri Guillaume Schlesinger (1814-1893)*. Turkey. – dated 20th September 1836).

Slade, A. (1854). *Records of travels in Turkey, Greece etc*. London: Saunders and Otley.

Somel, S.A. (2003). *Historical dictionary of the Ottoman Empire*. Maryland: The Scarecrow Press, Inc.

Tunaya T.Z. (1988). *Türkiye'de siyasal partiler (C.1)*. İstanbul: Hürriyet vakfı yayınları.

Turan, A. (2008). *Əli bey Hüseynzade*. Moskva: «Salam press».

Ubichini, A. (1877). *Современное состояние Оттоманской империи*. СПб.: тип. О.И.Бакста.

Uca A. (1996). *Türkçülük fikrinin abide şahsiyetlerinden Hüseyinzade Ali bey*. Erzurum: Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi.

Ulutau, S. Ünsizadə qardaşlarının izi ilə... [Elektron məqalə]: "Kaspi" qazeti, –6.04.2017; URL: <https://kaspi.az/az/nsizade-qardaslarinin-izi-ile>

Warrington, S. (1854). *A Year with the Turks; or Sketches of travel in the European and Asiatic dominions of the Sultan*. London: J.W.Parker & son.

Weimar, F.I. (1838). *Пантеон знаменитых современников [последнего шестидесятилетия с их портретами/изданный Федором Веймаром]*. СПб.: тип. И.Глазунова и Ко.

Yaziji T. (1991). *Bakıhanlı*. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 4.cild, s. 543-544

Safevi Ordusunun Yönetim Sistemi

Rena NECEFOVA*

Makale Bilgisi

Makalenin Türü: Araştırma Makalesi
Makalenin Geliş Tarihi: 18.11.2023
Makalenin Kabul Tarihi: 29.12.2023
DOI: 10.54970/turkuaz.1392654

ÖZET

Mirze Refia'nın *Düstûr`ül Mülûk`u* Safevi Devleti'nin idari ve mali yapısını inceleyen değerli bir kaynaktır. Bu eserlerden çok azı günümüze kadar gelebilmiştir. Bu çalışma da onlardan biridir. *Düstûr`ül Mülûk* eserinde diğer kaynaklarla karşılaştırıldığında idari teşkilat temsilcilerinin görevleri, ücretlerinin ödenmesi, nizam ve aşiret şartlarının özellikleri, vergiler vb. konularda bilgiler daha detaylı bir şekilde sunulmaktadır. Yazarın bilgileri esas olarak organizasyonel konularla ilgiliydi. Mirze Refia'nın kendisi Safevi sarayında *Müstevfi ul-Memalik* olarak çalışıyordu. Eserde müstevfinin idari, askeri ve mali sistemi çok açık bir şekilde yazılmıştır. Mirze Refia, Şah'ın "*Umera-i Dövlethane-i Mübarek*" olarak anılan özel görevlileri, koruması, hizmetçisi, uşakların efendisi ve kahyası hakkında geniş bilgiler veriyor. Daha sonra eserde vezîr-âzam, divanbey, vakiunnevis gibi emirlerin yanı sıra "*Umera-i canki*" adlı bir kurumdan da bahsedilmektedir. Eserde yüksek mevkilerden başlayarak alt mevkilere kadar tüm yönetim sistemi hakkında bilgiler verilmiştir. *Düstûr`ül Mülûk* eseri Safevi ordusu hakkında bilgi edinmek için değerli bir kaynak olduğunu da belirtmek gerekir.

Content of this Journal is licensed under
Creative Commons Attribution NonCommercial
4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Anahtar kelimeler: Düstûr`ül Mülûk, Safevi ordusu, I. Şah Abbas, Vezîriâzam, Komutanlar

Management System of the Safavid Army

ABSTRACT

Mirza Refia's work *Düstûr`ül Mülûk* examines the management and financial structure of the Safavid State. Very few of such works have survived to the present day. This work is one of them. In comparison with other sources. In *Düstûr`ül Mülûk* the duties of the representatives of the administrative organization and the duties of their representatives issues such as payment. Regulations and crew conditions, taxes etc. has been presented in detail. According to the author's information he also was aware of organizational issues. Mirza Refia himself served as *Müstevfi ul-Memalik* in the Safavid palace. In the work, the administrative, military and financial system of the Safavid state is written very clearly. Mirza Refia gives extensive information about *qorcubashi*, *qullaragasi*, slaves who was the holders of positions who were on special duty of the shah who called *umera-i dovlethaneyi mubarek*. Later in the work along with *emirs such as vezîriâzam*, *divanbeyi*, *vakian nevis umarayi cangi* he also mentions about an institution called *canki*. In the work the tasks are written down starting from high duties to below. It should also be recorded in terms of learning about Safavid army the work *Düstûr`ül Mülûk* is a valuable source.

Keywords: Düstûr`ül Mülûk, Safavid army, Shah Abbas I, Vezîriâzam, Commanders

* Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Tarih Enstitüsü, Bakü/Azerbaycan.

E-mail: rena286286@gmail.com ORCID ID: 0000-0001-7710-8392

GİRİŞ

Safevi Devleti'nin askeri tarihinin öğrenilmesi için en değerli kaynaklardan biri olan *Düstürül Mülûk* ilk kez Farsça olarak neşredilmiştir. Refia tarafından yazılan bu kaynak, Muhammed Taqi Daneşpejuh'un eklemeleri ve yorumlarıyla birlikte h. 1385'te (m.s. 1966) Tahran'da yayımlanmıştır. Bu kaynak, Safevi ordusunun yönetim sistemi, orduyu yöneten emirler, maaşları, silahları ve kıyafetleri dahil olmak üzere kapsamlı bilgiler sunmaktadır. Ayrıca *Düstür'ül Mülûk* eserinde ordudaki diğer makamlar ve görevliler hakkında geniş bilgiler yer almaktadır. Kaynakta kurçilerin sayısı, ünvanları, yetkileri ve görevleri hakkında geniş bilgiler yer almaktadır. Adı geçen bu kaynak aynı zamanda ordunun denetlenmesi veya san günü hakkındaki bilgiler açısından da zengindir. *Düstür'ül Mülûk'un* aktardığı bilgiler dönemin diğer kaynaklarındaki bilgilerle karşılaştırıldığında Safevi ordusunun yönetim sistemine ilişkin daha net bir resim ortaya koyduğu anlaşılmaktadır.

1. KOMUTANLAR

Bahsettiğimiz kaynağa göre Safevi ordusunun yönetim sisteminde temsil edilen emirlerin tabiiyet sistemi şu şekildeydi: Emirü'l-Ümera: Safevi ordusunun yönetiminde önemli rol oynayan emirü'l-ümera, orduya komutanlık ediyordu. Emirü'l-Ümera Kızılbaşların arasından seçiliyordu. Emirü'l-Ümera, kaynaklarda *Melikü'l Ümera*, *Emir-i Azam* olarak da anılmaktadır [Ferzelibeyli, 2003: 29]. Emirü'l-Ümera'nın asıl görevi, savaş sırasında tüm Kızılbaş emirlerine ve orduya komutanlık etmektir. Ayrıca devlet işlerinde önemli bir konuma sahipti. Böylece Safevi şahlarının devleti gerektiği gibi yönetemediği zamanlarda emirü'l-ümera ve ona bağlı olan Kızılbaş emirleri devleti yönetmişlerdir [Seyvori, 1385: 358, Erdoğan, 2019: 115].

Safevi Devleti'nin ilk emirü'l-ümerası, I. Şah İsmail döneminde Hüseyin Bey Şamlu'dur. Hüseyin Bey Şamlu'dan sonra Şamlu boyunun etkisini zayıflatmak amacıyla bu görev Ustaclu emirlerine verilmiştir. Ustaclu boyundan olan emirler 1514-1525 yıllarında emirü'l-ümera görevini üstlenmişlerdir [Erdoğan, 2019: 115]. Kaynaklarda *emirü'l-ümeraya* ait mührün, *Divani Ali'nin* diğer mühürlerinden daha yüksekte basıldığı belirtilmektedir. Şah Tahmasb döneminde emirü'l-ümera konumu önemini korumuştur. Boylar arasındaki çatışmayı ortadan kaldırmak için Şah Tahmasb, bu konumu Ustaclu boyundan Köpek Sultan ile Rumlu boyundan Div Sultan arasında paylaştırdı [Erdoğan, 2019: 116]. Ancak daha sonra bu görev komutanlar tarafından yerine getirildi. I. Şah Abbas'ın orduda yaptığı reformlar sonucunda askeri birlikler ordu komutanları tarafından yönetilmeye başlandı [Seyvori, 1385: 371, Erdoğan, 2019: 116]. Sipehsalar: Umera-i cankı, büyük emirlerin katıldığı ve görüşlerini danıştığı bir toplantı meclisiydi. Bu meclisin yedi üyesi vardı: Vezîriâzam, Kurçibaşı, Sipehsalar, Kullarağası, Eşikağasıbaşı, Tüfenkçibaşı ve Meclisünnevis [Nasiri, 1371: 31].

Umera-i cankı¹ komutanlarından sipehsalar, Safevi ordusunda büyük saygı ve şerefe sahipti. Savaş zamanında sipehsalar tüm orduyu yönetirdi. Savaşın hazırlık sürecine Şah ve sipehsalar dışında hiç kimse müdahale edemezdi. Safevi yönetiminin ilk döneminde orduda böyle bir unvan yoktu. I. Şah Abbas'ın askeri reformları sonucunda ordunun komutanlık sistemi de değiştirildi. Safevi Devleti'nin ilk dönemlerinde emirü'l-ümera pozisyonunda orduyu yönetenlerin yerini sipehsalar

¹ Umera-i cankı(امرای جانقی)- sözlük anlamı "meşveret" olarak geçmektedir. Büyük emirlerin katıldığı ve görüşlerini bildirdiği danışma meclisi.

almıştır. Gürcü asıllı Garçagay Han, ilk kez I. Şah Abbas döneminde Sipehsalar görevine atandı. Kaynaklarda ona *İranın (Safavi-R.N.) Sipehsaları* ünvanı verildiği bilinmektedir [Erdoğan, 2019: 116].

Düstûr'ül Mülûk dışında Safevi tarihinden bahseden diğer tüm kaynaklarda sipehsalar makamının vezîriâzamdan sonra ikinci en önemli makam olduğu belirtilmektedir. *Düstûr'ül Mülûk*'da kurçibaşının mevki olarak sipehsalardan daha önemli olduğu belirtilmektedir. Eyalet emirlerinin ve diğer yetkililerin cezalandırılmasında ve yerlerinin değiştirilmesinde sipehsaların görüşü esas etkendi. Ancak son kararı şah veriyordu [Refia, 1385: 192]. Bu kaynakta Sipehsalar makamının kurçibaşından sonra en önemli makam olduğu yazılmıştır. Sipehsalar savaş sırasında ordunun tüm birliklerine komutanlık ediyordu. Ancak Şah'ın bizzat savaşa katılması durumunda ordu Şah'ın emriyle yönetiliyordu. Şah, savaşın idaresini sipehsalara emanet ederse, müzakere yapılmadan buna uyulmakta idi. Ordunun savaş alanındaki düzeni ve savaş yerinin belirlenmesi de onun yetkisindeydi. Kimsenin buna itiraz etme hakkı yoktu [Nasiri, 1371: 14]. *Beylerbeyi veya emirlerden herhangi biri verilen emirleri yerine getirmediği takdirde sipehsalar bu şahısları uyurma ve görevden alma yetkisine sahipti. Hatta sipehsalar görevlerini başkasına bile devredebilirdi* [Nasiri, 13718: 14].

Büyük emirlerin katıldığı toplantılarda askerler şahın sağ tarafında oturuyordu. Onun yeri sadrazamın önüydü. Sol taraftaki emirlerin arasında oturuyorsa yeri kurçibaşından sonraydı [Nasiri, 1371: 14]. I. Şah Abbas döneminde Azerbaycan vilayetinin idaresi sipehsalara verilmiştir. Sipehsalar, sefer için makamından ayrılırken kendilerine elbise, silah ve at verilirdi [Refia, 1385: 192].

Kurçibaşı

Kurçî birliğinin komutanına Kurçibaşı adı verilirdi. Kaynaklarda bu istilaha ilk kez 1505 yılında rastlanmaktadır. Safevi Devletinin ilk dönemlerinde kurçibaşı makamı emirü'l-ümera makamından ayırmak için kullanılıyordu. Başlangıçta emirü'l-ümera kadar yetkiye sahip olmasa da Şah Tahmasb döneminde kurçibaşının yetkileri artırıldı [2,s.299]. Kurçibaşı'nın otoritesi II. İsmâil ve Şah Muhammed Hudabende dönemlerinde daha da artmış ve bu durum I. Şah Abbas döneminde de devam etmiştir [Savory, 1980: 92].

Kaynaklara göre Abdal Bey Dede, Safevi ordusunun ilk kurçibaşısıydı. Daha önce Kurçibaşı ağırlıklı olarak Şamlu, Tekeli ve Ustaclu boylarından atanıyordu. I. Şah Abbasın hükümdarlığı sırasında bazı kurçibaşılara Han ünvanı verilmiştir. Görünüşe göre I. Şah Abbas'ın hükümdarlığı döneminde kurçibaşı görevinin önemi daha da artmıştır. Bu dönemde Safevi Devletindeki tek tek vilayetler ve eyaletler, han ünvanına sahip Kızılbaş beyleri tarafından yönetiliyordu. Kurçibaşılardan devlet idaresindeki rolleri o kadar artmıştı ki, itimatü'd devle ünvanlı vezîriâzamdan sonra en yetkili kişi onlardı [Erdoğan, 2019: 119]. O dönemin seyyahlarının eserlerinde kurçibaşının geniş otoritesine ilişkin ilginç bilgilere de rastlanmaktadır. Örneğin, Sanson, kurçibaşının ülkedeki en önemli ikinci kişi olduğunu belirtiyor [Haneda, 2016: 131, Sanson, 1346: 47]. Kempfer, kurçibaşının ülkedeki en yüksek rütbeli atlı olduğunu belirtiyor [Haneda, 2016: 131]. Seyyahların bu notları, Safevilerin son döneminin iki önemli kaynağı olan *Tezkiretü'l Mülûk* ve *Düstûr'ül Mülûk*'taki bilgilerle de doğrulanmaktadır [Refia,1385: 189, Minorski, 1980: 46].

Böylece Safevi Devletinin zayıflaması sırasında kurçibaşılarının ülke hayatındaki etki ve güçlerinin daha da arttığı göze çarpmaktadır. Hatta Türkmen boylarının başına bile geçtiler.

Kurçibaşlar bazen beylerbeyi ve sipehsalar görevlerine de getiriliyordu [Nasiri,1371: 12]. Umera-i canki emirlerinden olan kurçibaşının görevleri esas olarak şunlardan ibaretti:

1. Kurçibaşı, yeni göreve atanacak kurçilerin görev bilgileri ve kimlikleri hakkında vezîriâzam'ı bilgilendirirdi. Vezîr-i âzam da kurçileri uygun göreve atardı. Kurçilerin eyalet hakimliği görevine atanması kurçilerin isteği ve vezîr-i âzamin onayıyla gerçekleşirdi [Refia,1385: 190, Nasiri, 1371: 13]. Kurçiler, kurçibaşı ile birlikte Şah'ın kabulüne giderler ve kurçibaşı onları Şah'a tanıtır.
2. Kurçibaşı, kurçiler arasındaki tartışmalı konulara açıklık getirmiştir. Bu hususlardan herhangi biri divan vergileriyle ilgili ise, önce vezîriâzam'a haber verilirdi. Nihai karar onay için şaha arz edilirdi. Eğer bu konu şer`i (dini) bir konu ise, o zaman kadılarına sevk edilirdi [Refia, 1385: 190].
3. Şahın, harem ve türbelerin korunması kurçibaşının ve kurçilerin görevidir. Şah seyahate çıktığında onu korumak için kurçibaşı ve kurçiler sırayla nöbetle şahı korurlardı. Şah türbesinin korunması görevi ile bu görev karşılığı alınan 100 tuman maaş da Kurçibaşı'na aittir [Refia, 1385: 190].
4. Şahın doğum gününde kurçibaşı, Şah'a bir kısmı para, diğer kısmı ise kıyafet ve yiyecek şeklinde olmak üzere 300 tuman hediye ederdi. Şah bu hediyelerin bir kısmını hazineye, bir kısmını da münecimlere ve fakirlere dağıtmak üzere tahsis etmişti. Karşılığında kurçibaşı Şah'tan, hapis haneden istediği kişilerin serbest bırakılması da dahil olmak üzere üç büyük dilekte bulunma hakkına sahip olurdu [Refia, 1385: 191].

Büyük bir değere sahip olan kurçibaşı sarayda kalırdı. Başkenti ancak savaş sırasında terk edebilirdi. Savaş alanında şahın sağ tarafında yer alıyordu. Kurçibaşının bayrağı yeşildi. Mirze Ali Naqi Nasiri'ye göre onun otoritesi vezîriâzamdaki daha büyüktü [Nasiri, 1371: 13]. Mecliste, sol tarafta sadr-i memalik'ten sonra otururdu [Refia, 1385: 191]. Nadir Şah iktidara gelinceye kadar kurçibaşılık makamı yürürlükteydi [Lockart, 1959: 98]. Safevi Devletinin son kurçibaşısı, 1733-1736'da kurçibaşı olan Kasım Bey Kaçar'dır.

Kullar Ağası

Kendisi devletin temel direklerinden biri olarak kabul edilmiş ve *Rüknü'd Devle* lakabıyla bütün kullar birliğinin başıydı. Devletin kurçibaşısından sonra en önemli emiridir [Münşi, 2014: 2077]. I. Şah Abbas'ın askeri reformları sonucunda kullar ağasının konumu kısa sürede devlet ile halk arasında önemli bir konuma yükseldi [Lockart, 1959: 92, Münşi, 2014: 2085]. I. Şah Abbas kurçilerin sayısını azaltarak kulların sayısını artırdı. Şah, kullar ağasını diğer emirlerden seçmezdi. Kullar ağası yalnızca kullardan seçilirdi. Şah, önemli mevkiilerde bulunan emirleri ölümle cezalandırdığında, infazı yalnız kullar ağasına havale ederdi [Haneda, 2016: 130]. Kullar ağası Safevi Devleti'nin geliri en fazla olan eyalet ve vilayetlerine atanıyordu. Bu yüzden Fars vilayetine görevlendirilen kullar ağası Allahverdi Han, Safevi Devleti'nin en zengin kişilerinden birisiydi.

Emrindeki tüm binbaşılar, yüzbaşılar ve diğer görevliler, kullar ağasının rızası ve emriyle atanıyordu [Refia, 1385: 192]. Şahın kabulüne giden kullar, kullar ağası tarafından şaha takdim edilirdi [Nasiri, 1371: 16]. Kullara kullar ağasının izni olmadan ücret ödenmezdi. Kullar arasındaki anlaşmazlıkları kendisi çözüyordu. Bu mesele şer`i mesele ise din adamlarının emrine, mali mesele ise vezîriâzamin emrine gönderilirdi [Refia, 1385: 193]. Umera-i canki emirlerinden olan kullar ağası Şah'ın kabulünde kulların veziri ve müstevfisi ile birlikte olmak zorundaydı. Şah tarafından bu makama getirilen kullar ağasına hilat, çiğ¹ ve taç hediye edilmiştir [Refia, 1385: 193].

¹ Çiğ (چغ) - cıkka, taça takılan turna tüyü.

Tüfenkçi Ağası

Bütün tüfenkçilerin, carçıların, rikaların ve teberçilerin başı olan tüfenkçi ağası, *alichah* ünvanını taşıyan emirlerden biriydi [Lockart, 1959: 93]. Tüm tüfenkçilerin ve carçıların bir yerden başka yere atanması tüfenkçi ağasının yetkisi altındaydı. Tüm tüfenkçilerin, carçıların ve rikaların maaşlarını belirlemek ve ödemek tüfenkçi ağasının göreviydi. Vezîriâzamin onayı ve tüfenkçi ağasının mührü alındıktan sonra maaşlar ödeniyordu [Minorski, 1980: 48, Veliyeva, 2007: 199, Refia, 1385: 196]. Sefer sırasında şahın çadırının önünde nöbet tutmak, tüfenkçi ağasının ve tüfenkçilerin esas görevlerinden biriydi. Umera-i cankı komutanlarından biri olan tüfenkçi ağası, şahın sağ tarafında, sadri hassanın arkasında oturuyordu. Bazı durumlarda tüfenkçi ağası şahın sol tarafında da oturuyordu [Refia, 1385: 196-197, Nasiri, 1371: 20]. Tüfenkçi ağalığı görevine atanan şahısa, hilat, ciğ ve taçın yanında altın kaplamalı bir tüfenk de verilirdi [Refia, 1385: 196-197]. Savaş sırasında şahın yanında bulunur ve sefer sırasında şahın önünde hareket ederdi. Savaş bayrağı yeşil kenarlı beyaz renkte bir bayraktı [Refia, 1385: 20]. *Düsturül Mülûk'ta* tüfenkçi ağasına ilave olarak İsfahan tüfenkçilerinin binbaşısı ve kolci-i cilov tüfenkçilerinin binbaşısı olarak bilinen iki komutandan da söz edilmektedir:

İsfahan Tüfenkçilerinin Binbaşısı

Bu makam sahibi, özellikle şah seyahatleyken başkentte kalmak ve hizmete hazır olmak zorundaydı. Geceleri emrindeki tüfenkçilerle birlikde nöbete hazır olması gerekiyordu. Maaşları tüfenkçi ağası ve vezîriâzamin izniyle veriliyordu. Meclisi alide başlarına taç takarlar ve kolci-i cilov tüfenkçi binbaşısının arkasında ayakta dururlardı [Refia, 1385: 254-255].

Kolci-I Celov¹ Tüfenkçilerinin Binbaşısı

Şah seferdeyken veya başka yerde konaklarken görevlerini yerine getirmeye hazır olmaları gerekiyordu. Nöbet sırası geldiğinde şahın çadırını korumak onun ve tüfenkçi ağasının temel görevlerinden biriydi. Meclisi alide taç takar ve mülazimlerin binbaşısının arkasında ayakta dururlardı. Kendisine belirli bir maaş ve tiyul arazilerinden elde edilen gelirden pay verilmekteydi. Ancak kaynaklarda bu maaşın miktarı hakkında bilgi bulunmamaktadır [Refia, 1385: 254].

Topçubaşı

Kaynaklarda umera-i cankının savaş emirlerinden sayıldığı, bazen de bu emirlerden sayılmadığı bilgisi bulunmaktadır. "*Alicah Enisud Devle*" ünvanıyla anılan topçu, tüm topçuların ve tophanenin komutanıydı [8, s.23]. I. Şah Abbas döneminde ayrı bir askeri kurum haline getirilen topçu birliğinin komutanları Avrupalı uzmanlar tarafından eğitilmişlerdi. Bazen yaptıkları iş hakkında yeterince bilgi sahibi olmadıkları kaynaklardan anlaşılmaktadır, bu nedenle Avrupalı uzmanlara her zaman ihtiyaç duyulmaktadır. Ordudaki diğer üç komutandan sonra gelen topçubaşının görevleri şunlar idi:

1. Bütün topçuların maaşları vezîr-i âzamin ve topçubaşının onayından sonra ödeniyordu [Refia, 1385: 201-202, Minorski, 1980: 51-52].
2. Topların muhafazası, toplarla ilgili tüm askeri mühimmat ve teçhizatın temini ve topların korunması topçu başının görevlerinden biriydi.
3. Topçuların atanması ve daha yüksek bir rütbeye geçmesi topçubaşının rızasıyla gerçekleşirdi. Topçubaşı aynı zamanda Safevi donanmasının da komutanıydı [Minorski, 1980: 52]. Mecliste

¹ Kolci-i celov - قلجی جلو

şahın sağ tarafında divan beyiden sonra oturuyordu [Refia, 1385: 202]. Savaş sırasında gorgabi çarığını giyerek topların düzenini kontrol ediyordu. Topçu başının savaş bayrağı beyaz kenarları olan yeşil bir bayrakta [Nasiri,1371: 24].

2. ORDUNUN VEZİRLERİ VE MÜSTEVFİLERİ

Askerlerin kayıt altına alınması, denetimi ve maaşlarının ödenmesi ile ilgili işlerden sorumlu olan kişiler: Halife-i Leşkarnevis-i Divan-i Ali. Safevi Devletinde bütün askerlerin işlem yetkisi ona ait idi [Minorski, 1980: 75]. Yeni sipehsalar atandığında leşkarnevis naibini onunla birlikte gidecekleri yere gönderir, askerleri denetler, teftişlerini yapar ve defterhaneyi hümayuna notlarını gönderirdi. Önerisine göre görevini iyi yapanlar ödüllendiriliyor, görevlerinde hata yapanlar ise cezalandırılıyordu. Beylerbeyi, vezirler ve vilayet müstevfileri gibi önemli emirler atanırken leşkarnevisin mührü zorunluymuştu. Yıllık geliri 1000 tumanıydı. Şahın sağında kulam vezirinden sonra otururdu [Nasiri, 1371: 56].

Kurhane Başçısı

Kurhane başçısı kurhanenin muhafazası ile görevliydi. Tüm silah ve mühimmat kurhanede tutuluyor ve korunuyordu [Minorski, 1980: 65]. Kurhane ile ilgili tüm konuları kayıt altına alırdı. Kurkhane görevlisi yüksek mansıp sahibi emirlerden idi. Yıllık maaşı 40 tuman, yani günlük 1000 dinar; giyecek, silah ve mühimmat için ayrılan harçlığı ise 36 tuman idi [Nasiri, 1371: 70].

Kurçi Veziri

Kurçilerin ve yasavulan-ı kurların maaşlarının ödenmesi bu mirzeye bağlıydı. Kurçi veziri, askerlerin hangi mevkiye görevlendirildiğini, ne kadar maaş aldıklarını, göreve hazır olup olmadıklarını kontrol ederdi. San günü kurçi veziri, kurçibaşı ile birlikte şahın kabulüne çıkardı. Kurçilerin ne kadar tiyul ve enam aldıklarına dair kayıtları şaha iletirdi [Refia, 1385: 235, Minorski, 1980: 72]. Her askeri birliğin veziri ve müstevfisi vardı. Kurçi veziri doğrudan kurçibaşına bağlıydı [Efendiye, 2007: 315]. Yıllık geliri 100 tuman civarındaydı [Minorski, 1980: 91]. Kurçi veziri, kurçibaşının ve vezîriâzâmın talepte bulunduğu her şeyi önce müstevfiye göstermek, sonra da mühürlemek zorundaydı. Meclisi-âlîde şahın sağında münşi el-memalik'ten sonra otururdu [Refia, 1385: 235]. Herhangi bir nedenle sol tarafa oturduğunda yeri defterhane darugasının arkasıydı [Nasiri, 1371: 54].

Kullar Veziri

Şahın kabulünde kurçi vezirinden sonar gelecek şekilde oturuyordu [Seyvori, 1385:236]. Askerlerin, yüzbaşılardan ve diğerlerinin maaşlarının ödenmesini onaylama yetkisine sahipti. Bu kişilerle ilgili kararları ve denetim sonuçlarını belge halinde tutmak zorundaydı. Kullar vezirinin maaşı 100 tumanıydı [Minorski, 1980: 91, 154].

Tüfenkçi Veziri

Kurçi ve kulların veziri ile aynı görevleri yerine getirirdi. Tüfenkçilerin, yüzbaşılardan ve tüfek birliğinin tüm üyelerinin kayıtlarını tutardı. San günü, tüfenkçi müstevfisi ile birlikte şahın huzuruna çıkar ve tüm bilgileri şaha iletirdi. Meclisi-âlîde leşkarnevisden sonra şahın sağ tarafında otururdu. Maaşı 50 tumanıydı [Refia, 1385: 236, Minorski, 1980: 91, 154]. Yıllık gelir 100 tuman civarındaydı [Nasiri, 1371: 55].

Topçu Veziri

Diğer askeri birliklerin vezirleri ile aynı işi yapardı. Topçu veziri mecliste İsfahan Kalantarından sonra sağ tarafta oturuyordu [Refia, 1385: 236]. Orduya alınan askerler hakkında bilgiler, sipehsalar ve serdarların yazdıkları raporlar topçubaşının mührünün ardından topçu vezirine iletilirdi. San günü topçubaşı ile birlikte şahın huzuruna çıkardı. Topçu veziri, askerlerin ne kadar maaş ve enam aldıklarına dair bilgileri şahın huzurunda okurdu [Minorski, 1980: 75]. Topçu vezirinin maaşı 50 tumandı [Minorski, 1980: 91].

Kurçü Müstevfisi

Devletin kurçilerin maaşlarını ödemeye başlamasından sonar bu vazifeye ihtiyaç duyulmuş ve makam oluşturulmuştur. Başlangıçta bu makamda dört kişi çalışıyordu. Kurçilerin göreve başladıkları zamana ve aldıkları maaşa ilişkin belgeleri tutmak ve korumak kurçü müstevfisinin göreviydi [Efendiyev, 2007: 315]. Hemşeyi keşik ve rikabi görevini yapacak askerleri seçmek onun göreviydi. Bu bölümün mirzeleri tarafından yazılan tüm belgeler önce müstevfi, ardından kurçü veziri tarafından onaylanıp mühürlenirdi. Mecliste topçu vezirinin arkasında sağ tarafta oturuyordu ve maaşı 50 tumandı. Maaşına ek olarak yılda 25 dinar alıyordu. [Refia, 1385: 241, Minorski, 1980: 72].

Kullar Müstevfisi

Kullar müstevfisinin görevi, kurçü müstevfisiviyle aynıydı. Kullar müstevfisinin emrinde dört mirze çalışıyordu. Kul bölümünün mali işleriyle uğraşıyordu. Kullar müstevfisi kulların maaşlarını ve hazırlıklı olup olmadıklarını control ederdi. Orduya yeni giren, ölen ve kovulan kulların bilgilerini kayıt altına alırdı. Mecliste defterhane nazirından (nazir-i dafterhane) sonra şahın sol tarafında otururdu. Kullar müstevfisinin maaşı 30 tuman idi. Ayrıca enam ve tiyul topraklarından elde edilen gelirlerden de kendisine pay veriliyordu [Refia, 1385: 242, Minorski, 1980: 154].

Tüfenkçi Müstevfisi

Tüfenkçi müstevfisinin emrinde dört katip vardı. Tüfenkçilerin maaşları ve diğer mali işlerle ilgileniyordu. Tüfenkçilerin işe kabulüyle ve aldıkları maaşlarla ilgili kayıtları tutardı. Orduya yeni katılan, ölen ve ceza alan tüfenkçileri kayıt altına alır ve onlara ne kadar ücret ödeneceğini yazardı [Refia, 1385: 242, Minorski, 1980:74]. Tüfenkçi müstevfisinin maaşı 30 tumandı [Refia, 1385: 242, Minorski, 1980: 91].

Topçu Müstevfisi

Topçu ve tophanede görev yapan askerlerin maaş ve enamlarından sorumluydu. Topçu müstevfisi topçuların aldıkları maaşları, cezaları, seferde olmaları gibi konuları kayıt altına alırdı. Kâtipler tarafından yazılan belgeler topçu müstevfisi tarafından mühürlenirdi [Refia, 1385:242, Minorski, 1980: 72-73]. Topçu müstevfisinin emrinde divan defterhanesinden 3-4 katip çalışıyordu. Topçu müstevfisinin maaşı 30 tumandı [Minorski, 1980: 91].

SONUÇ

Safevi ordusu, devletin ilk yıllarında sade bir idari yapıya sahipti. Lakin I. Şah Abbas döneminde Safevi ordusunun devrinin en mükemmel yönetim sistemine sahip, en güçlü ordularından biri olduğu *Düstûr'ül Mülûk* eserinden de anlaşılmaktadır. Dünyanın en güçlü imparatorluklarından biri olan Safevi Devleti'nin askeri yönetim sistemi, imparatorluğun kurucusu I. Şah İsmail devrinden başlayarak tüm Safevi hükümdarları tarafından zaman zaman düzenli olarak geliştirildi. Safevi ordusunun ve idari sisteminin dünyanın en güçlü imparatorluklarının orduları seviyesine yükselmesi, I. Şah Abbas'ın müdrük askeri reformlarının bir sonucuydu. I. Şah Abbas'ın ordudaki ileri görüşlü reformları, bir diğer güçlü büyük Türk devleti olan Osmanlı İmparatorluğu'nun uyguladığı askeri reformlarla yakından bağlantılıydı. I. Şah Abbas'ın gerçekleştirdiği askeri reformlar ve Safevi ordusunda uygulanan yönetim sistemi, Safevi İmparatorluğu'nun dış politika planlarının uygulanmasında ve Safevi topraklarının yabancı işgallerinden kurtarılmasında önemli rol oynadı.

KAYNAKÇA

- Efendiyev, O. (2007). *Azerbaycan Sefeviler devleti*. Bakü: Şark-Garb.
- Erdoğan, E. (2019). *Safevi devletinin askeri teşkilatı*. İstanbul.
- Ferzelibeyli, Ş.F. (2003). *XV Asr Azerbaycan devletlerinin kuruluşu*. Bakü.
- Haneda, M. (2016). *Safevi hassa birliklerinin tekamülü*. Çev. İlker Külbilge, Tarih ve Coğrafiya Araştırmaları Dergisi II.
- Lockhart, L. (Ocak, 1959). *The Persian army in the Safavi period der Islam*; Zeitschrift für Geschichte und Kultur des Islamischen Orients.
- Minorski, V. (1980) *Tadhkirat al-muluk, a manual of Safavid administration (circa 1137/1725)*. London.
- Münşi, İ. B. (2014). *Dünyanı Bezeyen Abbasın Tarihi*. Fars dilindən çeviren: t. e. d. prof. Şahin Ferzeliyev, II Kitap, Bakü.
- Nasiri, M.A.N. (1371). *Elkab və mevacib-i dövreyi selatini Sefeviyye*. Teshih Yusif Rehimlu, Tebriz.
- Refia, M. (1385) *Düstûr'ül mülûk*. Tercüme: Ali Kürdabadi, Tahran.
- Sanson, (1346). *Sefernameyi sanson*. Tercüme :Taki Tefzili, Meşhed.
- Savory, R. (1980). *Iran under the Safavids*. Cambridge.
- Seyvori, R. (1385). *İran Əsre Səfəvi*. Tərcümə: Kambiz Əzizi, Tahran.
- Veliyeva, Z. (2007). *Safevi devlet teşkilatı (Tezkiretül-Mülûke Göre)*. Ankara.

Orta Çağ Azerbaycan ve Özbek Sanat İlişkileri: Sanatsal Etki ve Ortak Konular

Terane HEŞİMOVA*

Makale Bilgisi

Makalenin Türü: Araştırma Makalesi
Makalenin Geliş Tarihi: 05.12.2023
Makalenin Kabul Tarihi: 29.12.2023
DOI: 10.54970/turkuaz.1400800

ÖZET

Makalede genel olarak Azerbaycan ve Özbek halklarının sanatsal ilişkilerinin tarihinden bahsedilmektedir. Orta Çağ Azerbaycan şiirinin Özbek edebiyatındaki rolü, bu doğrultuda Özbek şiirinin gelişimi, sanatsal etki, anane ve temayüller gibi edebî meseleler araştırmamızın konusu olarak belirlenmiştir. Klasik Azerbaycan şairi Nizâmî Gencevî'nin ve İmadeddin Nesimî'nin Özbek klasikleri Alî-Şir Nevâyî'nin, Mevlana Lütfî'nin, Sekkaki, Mukimi ve diğer Özbek şairlerinin sanatına gösterdiği etki, esinlenme, ortak konularda kaleme alınan eserler ve bu hususta genel Türk edebiyatının gelişimi makalemizin temel konuları olarak belirlenmiştir.

Content of this Journal is licensed under
Creative Commons Attribution NonCommercial
4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Anahtar kelimeler: Ortaçağ, Azerbaycan, Özbek, Şiir, Sanatsal etki

The Azerbaijani-Uzbek Literary Connections in the Middle Ages: The Literary Influence and Common Themes

ABSTRACT

The article is devoted to the Azerbaijani-Uzbek literary connections in the Middle Ages. It researched the role of Azerbaijani poetry in the development of Uzbek verse, and such scientific and literary matters as artistic influence, the tradition and the continuation of literary themes. The problem posed to the study, decided on the basis of a comparison of the works of Nizâmî Ganjavi and Alishir Navoi, and also Imadeddin Nesimi's and Maulana Lutfi's poetry.

Keywords: Middle ages, Azerbaijan, Uzbek, Poetry, Artistic influence

GİRİŞ

1991 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını kazanması nedeniyle Sovyetler'in esaretinden kurtulmuş diğer Türk halklarıyla (Özbek, Türkmen, Kazak, Kırgız) kurulan güncel ilişkilerin, edebî ilişkilerin tarihinin, özellikle Orta Çağ klasik edebiyatın, divan edebiyatının yeni yaklaşımlar bağlamında araştırılması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Orta Çağ Azerbaycan-Özbek

* Doç. Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Doğubilimcilik Enstitüsü, tarana_nur@yahoo.com.tr
Orcid: 0000-0002-1417-8497

edebî ilişkileri etkilenme, esinlenme, benzerlikler açısından çok zengindir. Doğu halkları olarak, hem de dönemine göre geniş ölçekli ticari ilişkilere dayalı sosyo-politik ilişkiler yoğun bir şekilde gelişmiş, bu sebeplerle de sanatsal ilişkiler ortak yönde şekillenmiştir. Bütün dönemlerde benzer tarihi süreçleri yaşayan Azerbaycan ve Özbek halklarının şiirinde konu, içerik, biçim ve üslup paralellikleri vardır. Makalede Azerbaycan-Özbek edebî ilişkilerinin tarihsel gelişim aşamalarından, özellikle, Orta Çağ edebî ilişkileri doğrultusunda klasik ediblerimizin sanatlarında ortak konu, sanatsal etki, esinlenme, çeviri gibi edebî meselelerden söz edecek, halklarımız arasında sanatsal ilişkiler tarihini izlemekle günümüzde edebî ilişkilerin önünde duran problem ve perspektifleri belirleyecek, bahsolunan konu kapsamında genel Türk edebiyatının gelişimini koşullandıran konular ele alınacaktır.

1. Nizâmî Gencevî ve Ali Şîr Nevâyî Sanatında Sanat Geleneği ve Konu Enlemleri

Eski Özbek edebiyatının değişik dönem ve aşamalarına dikkat ettiğimizde Azerbaycan ve Özbek edebiyatı arasında benzerliklerin olduğunu görüyoruz. Orta Çağ sanat ilişkilerinin temelini oluşturan edebî etki, esinlenme, çeviri gibi edebî meselelerin kökeninde kan kardeşliği, millî meseleler, dönem için karakteristik olan benzer sosyo-politik durumlar ve olaylar yatmakta olup bu durum da ilişkilerin gelişmesine ve konu paralelliklerinin oluşmasına yol açmıştır. Özbek kültüründe Timurlular devri Türk dilinin, edebiyatının ve sanatının gelişimi açısından önemli bir dönemdir. Timuriler Devleti'nde devletin maddi zenginliği dil ve edebiyatına da yansımıştır. Bu dönemde Semerkand ve Herat önemli kültür merkezleri olmuştur. Uluğ Bey (1409-1449), Hüseyin Baykara (1469-1506), Ali Şîr Nevâyî(1441-1501), Babür (1483-1530), Şeybani Han (1451-1510) bu dönemin devlet adamı ve şairleridirler ki, Çağatay dili ve edebiyatının gelişiminde müstesna hizmetleri olmuştur” (Üşenmez, 2021: 1). Timurluların torunu Hüseyin Baykara döneminde özellikle, gelişen Çağatay edebiyatı büyük Ali Şîr Nevâyî sanatıyla büyük anlam kazanmıştır.

Eski Türk kültüründen ve folklorundan aldığı konuların yazılı edebiyata kazandırılmasında müstesna hizmetleri olan klasik Azerbaycan düşünür ve şairi Nizâmî Gencevî 'nin (1141-1209) şiir sanatında oluşturduğu anane ve temayülleri başarılı bir şekilde kullanan Özbek halkının büyük oğlu Ali Şîr Nevâyî (1441-1501) Çağatay dilinin ve edebiyatının gelişmesinde büyük hizmete sahip bir düşünür ve şairdir. Manzumelerinde güzellik kavramını her zaman öne çıkaran Nizâmî Gencevî, güzelliği Tanrısal gücle eşleştirmiştir. Sosyal yapının inkâr olunması, doğayla birlik, ruhun ve amellerin güzelliği, adalete çağrı şairin yaşam ve sanat felsefesinin ana kaynaklarıdır. Nizâmî Gencevî 'nin insanın manevi ve yaşamsal gereksinimlerini ifade eden sanatı 15-16'lı yüzyıllarda Özbek edebiyatında yankılandı. XV yüzyılda edebî faaliyetlerin sonucu olarak önce Samerkant'ta, sonraları ise Horasan'da, Heratda Nizâmî'nin «Hamse"si geniş bir alana yayılmıştı. Doğu halklarının klasik edebiyatının ünlü temsilcisi olan Ali Şîr Nevâyî `nin hem şair, düşünür, hem de bir devlet adamı olarak hizmetleri tartışılmaz. Emir Ali Şîr Nevâyî tüm değerli zamanını saray içerisinde ve siyasi işlerle geçirmesine rağmen, yine de Farsça ve Türkçe değerli eserler yazmış ve bu hizmet için de Ebul-Kasım Babür`ün sarayında «zulli-saneyn», yani iki dil sahibi olmak şerefini kazanmıştır” (Mümtaz, 1986: 351). 15.yüzyılda Çağatayca'nın (Çağatay Türkçesi'nin) klasik bir yazı dili olarak kimlik kazanmasında Ali Şîr Nevâyî'nin emeği bilinmektedir. Nevâyî öncesinde ve Nevâyî'nin çağında, Timurlular devletinde Türkçe yazan sanatçıların sayısı fazla değildir. Nevâyî, Türkçe'yi edebî dil olarak kullanmayan, Farsça yazan çağdaşlarına karşı çıkmış, çağdaşlarının Farsça'nın karşısında sanat dili olarak Türkçe'yi yetersiz görmelerini eleştirmiş ve eğer emek verilirse Türkçe'nin de Farsça kadar, hatta daha fazla anlatım inceliklerine sahip olduğunun görüleceğini belirtmiştir. Düşünürün bu görüşleri “Muhakemet'ül Lügateyn”e de yansımıştır.

Özbek halkının milli kültürünün, edebiyatının gelişmesinde eşsiz hizmetleri olan Ali Şîr Nevâyî'nin ana dilinde yazdığı derin içerikli, bilimsel, edebî, felsefi, sosyal derinlikli eserlerinin başlıca gayesi Nizâmî de olduğu gibi insanlığın, yaşamın onurla, şerefle sürdürülmesi ve adaletin savunulmasıdır. Özbek halkının Nizâmî bilimci âlimi Muhammed Ali "Ecazkar Nizâmî" başlıklı makalesinde Nizâmî Gencevî sanatının Özbek şiirine, özellikle, Nevâyî sanatına etkisinden, Nizâmî'nin çevredeki veya toplumdaki insanlardan daha değerli olan bir sanat insanı olduğundan şöyle bahsetmektedir:

"Benzersiz Nizâmî Gencevî manzumeleri, onun güçlü fikir, ruh, hayal gücüyle cilalı manzum destanları, varlığın sırrını zaman ve mekan boyutunda algılaması bizim Özbek edebiyatına da yansımıştır. Genel olarak, Nizâmî Gencevî ve Özbek edebiyatı konusunu, büyük şairin Özbek edebiyatına etkisini ve söz sanatımızda yarattığı yankıyı dünya sanat deneyinde nadir fenomen olarak değerlendiririm. Onun bizim edebiyatımızla bağları çok sağlamdır. Dikkat edin, Şirvanşahlardan biri şairi kınayarak şöyle diyor: 'Türk dili yaramaz şah neslimize.' Bu baskıyla Nizâmî Gencevî kendi ana dilinde değil, Farsça yazmıştır. Çağatay edebî dilinin temsilcisi Ali Şîr Nevâyî Nizâmî'den ilham alıp 'Hamse' sini Özbekçe yazarak, Türkçenin klasik Fars dilinden zenginlik, akıcılık itibarıyla hiç de geri kalmadığını, gerçek sanat eserlerinin oluşmasının mümkün olduğunu kanıtlıyor. Böylece, Nizâmî Gencevî 'Hamse'si Nevâyî 'Hamse'sinin oluşmasına güç veriyor.» (Muhammed Ali, 1989: 3).

Nevâyî Nizâmî'nin "Sırlar Hazinesi", "Hosrov ve Şirin", "Leyli ve Mecnun", "Yedi Güzel", "İskendername" eserlerinin etkisiyle kaleme aldığı «Heyretül-Ebrar", "Ferhat ve Şirin", "Leyla ve Mecnun», «Yedi Seyyare», «Seddi-İskender" manzumelerinde kendisinin derin, siyasi, toplumsal, felsefi, ahlâki görüşlerini canlandırmış; döneminin öncü fikirlerini bu eserlerde yansıtarak Türk halklarının manevi kudretini terennüm etmiştir. Özbek edebiyat bilimcisi Sultan Akberi Nizâmî Gencevî mirasının Nevâyî sanatının gelişmesi üzerindeki büyük etkiyi şu şekilde ifade etmektedir:

"Bilindiği gibi 'Hamse'nevisliyin ezel tarihini Nizâmî'nin mübarek nefesi süslemiştir ve bu tarihte Nevâyî'nin kendi ana dilindeki ünlü 'Hamse'si arasında üç yüz yıllık bir zaman vardır. 'Nizâmî Gencevî pençesine pençe vurmak' için Özbek edebiyatına üç asırlık bir hazırlık gerekmiştir. Nevâyî 'Hamse'sinin her menzumesini yazmak için daima üstadı bildiği N. Gencevî'nin ruhuna, dühasına sığınıp, 'Gençfüruş' - hazine saçan Nizâmî'den yardım istemiştir" (Akberi, 1981: 4).

İlk dört manzumenin üzerinde aralıksız çalışan Ali Şîr Nevâyî "Seddi İskender" eserinde şöyle diyor:

*Beş ün kunqa kim boldi orom-juy,
Naşoti many nukldin kom-juy* (Bertels, 1948, s.125).

"5 gün dinlenme ve huzur bilmeden çalıştım" anlamına gelen bu mısralar Özbek şairinin büyük Azerbaycan şairinin sanatına olan büyük ilgisini ve sevgisini ifade ediyor. Nevâyî "Leyla ve Mecnun" eserinde Özbek halkının manevi gücünü göstermenin yanı sıra, Nizâmî'ye büyük ihtiramını da arz ediyor.

*Şeyh ile buluşmak istiyorum ben
Ayağına inmek istiyorum ben! -*

diyerek dahi Nizâmî'yle ruhen buluşmayı hayel eden Nevâyî «Seddi İskender"de kendini hayelen üstadının meclisinde de betimlendirir:

*Soruştu halimi bir şafkat ile,
Eğilib yer öptüm bin hörmət ile (Vefalı, 1992: 4).*

Nevâyî, Nizâmî'yi kendi üstadı ve ilham kaynağı olarak kabul etmiş, ona secde kılmış, onu, "Şeyh", "Pir", "Hızır" olarak adlandırmıştır. Nizâmî'nin «Hamse"sini "Beş Hazine» olarak değerlendiren Nevâyî her destanın başlangıcında Nizâmî'ye sevgi ve saygı belirtisi olarak özel mısralar yazmıştır. Ali Şîr Nevâyî Türk dilinin muhteşemliğini, kendi sanatının son derece geniş etki alanına sahip olduğunu ileri sürerken Nizâmî Gencevî sanatının eşsizliğini de kaydetmeyi kendisine borç bilmıştır:

*Bana ölüm yoktur, na kadar ki, var.
Türk dili, Türk şiiri, evezsiz¹ eşar.
Benim gibi sanatkar görmedi felek.
Bir de söz mimarı Şeyh Nizâmî tek (Bertels, 1948: 136).*

«Ferhat ve Şirin» manzumesi Ali Şîr Nevâyî "Hamse"sinin üçüncü eseridir. Eserin önsözünde Nevâyî Nizâmî'yi «hikmet mimarı» olarak adlandırmaktadır:

*O Gence`de² yatan, büyük Nizâmî .
Gence`de olsa da aramı onun,
Hazineler üstedir makamı onun.
Ağız kapıları ses eylemeden,
Gönül haznesini eyledi maden.
O hikmet mimarı söz yaradırken,
Taş atan yaratmış onu ezelden (Nevai, 1968: 1).*

Nizâmî sanatını betimlendiren Nevâyî, Azerbaycan şairinden esinlenmenin, onun sanatından etkilenecek yeni varyantlar oluşturmanın bir hüner olduğunu şiir diliyle şöyle yansıtmaktadır:

*Bu meydanda sanma kolaydır durmak,
Nizâmî `le pençe- pençeye vurmak,
Nizâmî `ye pençe uzatsa herkes,
Kırılır pençesi, murada yetmez.
Şir³ pençesi gerek şirle yapsın çeng,
Barı şir olmasa, koy olsun peleng⁴ (Nevai, 1968: 3)*

Nizâmî ve Nevâyî "Hamse"lerini kıyasladığımızda büyük farklılıklara, bazen de aksi karakterlere rastlanılabilmektedir. Bu benzemezlik Ali Şîr Nevâyî'nin Nizâmî'yi tekrarlamayarak kendi sanatsal yaklaşımını, düşüncelerini sergilemek isteğinden kaynaklanmaktadır. Nevâyî manzumelerinde döneminin tarihsel koşullarına uygun yeni imgeler oluşturmuştur. "Hosrov ve Şirin" manzumesinde bu farklılık belirgin bir şekilde göze çarpmaktadır. Manzume tarihî olgular temelinde yazılmış olsa bile, seleflerini tekrarlamamak için Ali Şîr Nevâyî eserin süje hatında, olaylarda, imgelerde değişiklikler oluşturmuştur. Burada eserin esas kahramanı Nizâmî eserinde

¹ Evezsiz-eşsiz

² Gence-Azerbaycan şehri

³ Şir-aslan

⁴ Peleng-kaplan

olan Sasani hükümdarı Hosrov değil, Çin hakanının oğlu Ferhat'tır. Ali Şîr Nevâyî'nin süjete dahil ettiği en önemli değişiklik, Nizâmî de ikinci derece karakter olan Ferhat'ı baş kahraman olarak ön plana çıkarmasıdır. Ferhat, gerek yiğitlik, gerekse zihinsel, zekası ve aynı zamanda dış görünümüyle Hosrov'dan üstündür. Nevâyî'nin tüm düşüncelerini Ferhat karakterinin mücadelesinde yansıttığı görülmektedir. XV. yüzyıldan bu yana Azerbaycan halkı tarafından Ali Şîr Nevâyî'nin sanat mirasının ilgi ve sevgiyle karşılanması'nın nedeni Özbek şairinin eserlerinin sanatsal, sosyal, dünyevi değerinin yanı sıra Azerbaycan şairi Nizâmî Gencevî ve İmadeddin Nesimî'nin sanatına gösterdiği ilgi, sevgi ve verdiği değerdir. Hatta, Azerbaycan'da herkes Nevâyî'yi kendi şairi gibi kabullenmekte ve severek okumaktadır. Azerbaycan'ın ünlü edebiyat bilimcileri Firudin Bey Göçerli, Hamid Araslı, Penah Halilov, Cennet Nağıyeva, Halil Rza Ulutürk, Terlan Kuliyeve, Almaz Binnetova ve diğerleri Alişir Nevâyî sanatını ve bu ünlü Özbek şairinin sanatının Azerbaycan'da öğrenilmesi konularını araştırmış ve eserlerinin çevirilerini yapmışlardır.

2. Eski Özbek Edebiyatı ve Azerbaycan Şairi İmadeddin Nesimî

Ali Şîr Nevâyî «Nesaimül-Muhabbet» ve "Haleti-Pehlivan Muhammed" adlı eserlerinde ana dilinde şiirler yazan İmadeddin Nesimî'nin sanatına derinden vâkıf olduğunu göstermektedir. «Haleti-Pehlivan Muhammed» Nevâyî'nin biyografik konuda yazdığı eserlerinden biridir. Bu eserde «Küştigar» mahlasıyla şiirler yazan Muhammed Pehlivan'ın Sultan Hüseyin Baykara'ya ve bizzat Ali Şîr Nevâyî'nin kendisine beslediği saygıdan ve arkadaşlık ilişkilerinden bahsedilmektedir. «Haleti-Pehlivan Muhammed» eserinin diğer bir bölümünde sohbet sırasında söylenen «Seyyid Nesimî şiirleri görünüşte mecazi de olsa anlam itibarıyla asıl gerçeğin yolunu fasif ediyor» fikri Nevâyî ve çağdaşlarının Nesimî'nin sanatını derinden anladıkları ve değerlendirdikleri hakkında fikir vermektedir. Ali Şîr Nevâyî'nin «Nesaimül-Muhabbet» adlı eserinde de Nesimî hakkında bilgi verilmiştir. O, Nesimî'nin şiirsel maharetini yüksek olarak değerlendirmiş, onun şiiri ayarında şiir yazan başka bir şairin olmadığını ifade etmiştir:

*Kibledir yüzün, nigara, kaşların mehrablar,
Suratın müshef, veli hali-hatin erablar.*

Şiirin sonuncu beytini Nevâyî aşağıdaki gibi önerir:

*Ey Nesimî, çün müyesser bildi igbali-vüsal,
Koy derini soysa soysun bu pelid kassablar (Aliyev, 1975: 14).*

Nesimî'nin ölüm ayağında tam olarak ne şiiri yazdığı, hangi sözü söylediği Orta Çağ'dan bu yana değişime uğramış rivayetler biçiminde günümüze ulaşmıştır. Ali Şîr Nevâyî ünlü bir şair olarak tanındığında Nesimî'nin ölümünün üzerinden elli yıl kadar bir zaman geçmiştir. Bu, zaman itibarıyla çok uzak süreç değildir. Nesimî'nin ölümü hakkında Ali Şîr Nevâyî daha çok şey söyleyebilirdi. Nesimî'nin ölümünden sonra, onun uğrunda mücadele ettiği idealar, görüşler daha fazla yayılmıştır. "Enel-hak" fikri Herat edebî ortamını bile etkilemişti. Şair ve fazil insan Muhammed Küştigiri de Nesimî'ye bağlayan bu fikri idi. Nesimî derisinin soyulmasına razıdır, ancak inanç ve akidesine dokunulmasına razı değildir. Bu ise Orta Çağ'ın teokratik ağalığına karşı açıktan açığa itiraz demektir. Özbek edebiyatında Nesimî'nin sanatına duyulan büyük saygı Ali Şîr Nevâyî'nin okul arkadaşı Sultan Hüseyin Baykara'nın Nesimî'nin trajik ölümü hakkında bilgisinin olmasından ve onun kişisel isteği ile «Mecalisül-Üşşag» adlı bir eser yazmasından da anlaşılmaktadır. Bu eserde «Hak Aşığı» Nesimî'den ayrıca söz edilmektedir. Emir Kemaleddin Hüseyin tarafından yazılan «Mecalisül-Üşşag» isimli eser Sultan Hüseyin Baykara'ya takdim

olunmuştur. Azerbaycan`ın bilim insanı, profesör Mirzağa Kuluzade`nin bu eserden örnek aldığı bir parçada Nesimî hakkında şu bilgiler verilmektedir:

"Naimi nefesinden gelen nesimleri koklayan Emir Seyyid İmadeddin Nesimî adı ile meşhurdur. Garip bir aşık ... idi. Gençlikte aşık olmuş, bilgili ve ince sözleri idrak eden bir kişi idi ... şairin sözünü anlamadılar. Onu cezalandırmak istediler. . Halep'te zahiri ülemadan bir münkir ona, bu delikanlının neyi görüyorsun ki, bu kadar heyecan ve mestlik gösteriyorsun? Cevap verdi ki, onun yüzünün aynasında Hakk'ı (Allah'ı) daima müşahede ediyorum. Şair dedi: biz de o sabahı görüyoruz, niçin o suret bizim gözümüze görünmüyor. Şair dedi: bu devlet kuşu sizin yeteneğinizi kendine yuva etmedi (Aliyev, 1975: 14).

XIV-XV. yüzyıllar kapsamında Sekkaki, Haydar Harezmi, Durbek, Lütfi, Hocendi, Said Ahmed Mirza, Atayi gibi şairler yetişmiş ki, onlar Özbek milli edebiyatının gelişmesinde büyük hizmette bulunmuşlardır. Eserlerini hem Türkçe, hem de Farsça kaleme alan bu ediplerin Azerbaycan edebiyatı ile de bağları olmuştur. Orta Çağ'da Ortadoğu'da sanat okulu seviyesinde olan Azerbaycan şiiri yukarıda isimleri geçen şairlerin sanatında izlerini bırakmıştır. Nizâmî Gencevî, İmadeddin Nesimî gibi düşünürlerin eserlerinin etkisiyle yeni sanat örnekleri kaleme alan Harezmi, Sekkaki, Mevlana Lütfü ve diğerleri Azerbaycan şairlerinin eserlerinin konularından, fikir, içerik ve üslupça etkilenmişlerdir. Ali Şîr Nevâyî'nin kendisinden önce Türkçe söyleyen şairler içinde en çok beğendiği şair Mevlânâ Lutffî'dir. Lutffî hakkındaki en mühim değerlendirmesi, Nevâyî'nin yakın dostu ve hâmisî olan Pehlevan Muhammed ile yaptığı bir sohbetir: Bu sohbetle Pehlevan Muhammed Nevâyî'ye, Türkçe şiir yazan şairlerden en fazla kimi beğendiğini sormuş, Nevâyî ilk önce hepsini beğendiğini ifade edince, mütevacizliği bırakıp da doğruyu söylemesini istemiştir. Bunun üzerine Nevâyî de, "şu an herkesçe kabul edilen ve bu kavmin üstadı ve söz meliki olan Mevlânâ Lutffî'dir" diye cevap vermiştir. Pehlevan Muhammed bu cevap karşısında şaşırarak niçin Nesimî'yi söylemediğini sormuş, Nevâyî de bu sefer önce hatırına gelmediğini belirtmiş, ardından da Nesimî'nin nazımının başka tarzda olduğunu söylemiştir (Karaağaç, 1997: 23). Nevâyî, Mecâlisü'n-Nefâis'te Lutffî hakkında daha birçok bilgi verir; mesela zamanının söz sultanı (melikü'l-kelâm) olduğunu, Farsça ve Türkçe'de benzerinin olmadığını fakat Türkçe'de şöhretinin bir hayli çok olduğunu ve Türkçe divanının meşhur olduğunu belirtir (Aksu, 2016: 3). Fakat Yakın ve Orta Doğu halklarının sanat ortamında insan güzelliğinin daha dolgun terennümü doğrudan Nesimî'nin adı ile bağlıdır. Mevlânâ Lutffî Özbekistan`dan Nesimî'nin sesine ses vererek insanı "Yeryüzün Allah'ı" olarak anlatan şairlerden biridir. Lutffî'nin sanatında Nesimî ile fikir açısından sesleşmeni doğuran sebep tarihi ortam idi. Müstebid emirler ve hükümdarlar zorbalık yaptırırken Nesimî'ler, Lütfî'ler "insana muhabbet" fikrini teşvik ediyorlardı. İşte bu tarihî şartlardan dolayı Lütfî'nin şiirleri Azerbaycan'da oldukça yayılmıştır.

"Henüz XIX yüzyılın ikinci yarısında Lenkeran`da¹ 'Fövcül-Füseha' edebî meclisinin üyelerinden İsmail Gasir Lütfî'nin 'Ha inan, hah inanma' redifli şiirine atıfta yazmıştır. Mevlânâ Lutffî Şahrüh'un ve Uluğbey'in sarayını terk ederek seyahate çıkmış, Azerbaycan`da olurken ise hürufi ideyalarını derinden benimsemiştir. O, Nesimî'nin çeşitli şiirine atıfta yazmış, hürufi mesleğinin etkisinde ve onun şiirde kullandığı istilahlar bazında gezeller yazmıştır" (Rüstemov, 1973: 4).

*Ey hüsnü camal, ehli hadimleri sultan sen,
İnsan sıfatı birle sen sureti – rahmansın.
Yahud:*

¹ Lenkeran-Azerbaycan`da il

*Hat kıldı yüzün müshefiden rivayet,
Ol müshef yüze hatın erür hüsnüne ayet (Rüstemov, 1973: 4).*

Bu mısralarda Lutfî de Nesimî gibi insanı rahman suretinde, canlılık bahşeden sıfatında, ilahi kudret sahibi olarak yükseltmektedir. Bununlada Tanrı'nın yarattığı insanın küdretli bir canlı olduğunu, Yer yüzünün eşrefi olduğunu kanıtlamaya çaba göstermektedir. Özbek şairi Lutfî de insanın güzelliğe hayran kalmak sanatsal eğilimiyle, Nesimî epithetleri ile kaleme alır. Şair su tek içmek istediği bu güzelliği "Dirilik Suyu» adlandırır:

*Ganmam, neçenim baksam senin hüsnüne billah,
Su tek içmeli, dermangin-çeşmeyi-heyvansan (Aliyev, 1975: 15).*

Edebiyat bilimcilerin kaydettiği gibi Nesimî ve Lutfî'nin sanatında üslup ve biçim yönünden benzerlik bazen onları birbirinden ayırt etmeyi zorlaştırmaktadır. Her iki şairin aşağıdaki şiirleri bu fikri açıkça ortaya koymaktadır.

Nesimî:

*Dodağın gendine şeker dediler.
Cani şirine gör neler dediler.*

*Dediler kim, daheni yoktur anın,
Bihaberler aceb haber dediler.*

*Can demişler dodağına hey-hey
Bu sözü gör ne mühtasar dediler.*

*Şama benzettiler siyah saçını,
Arizin nurine sabah dediler*

*Şebi-yeldadır saçın gecesi,
Suratın bedrine gamer dediler.*

*Ey Nesimî, mühiti – ezemsin,
Gerçi elfazına göher dediler.*

Lütfi:

*Püstedek ağzına şeker dediler
Keyb sirrin ne muhtasar dediler.*

*Dediler orazinqni ay ile gün.
Tanrının nurine neler dediler?*

*Yüzün olnida kiyametni görüb,
Cemiüşşems vel-gamer dediler.*

*Vasfi zülfi ruhunda tuşmadiler,
Her niçe şom ile sabah dediler.*

*Dut kulak Lütfi'nin ibaretine,
Kim, onun lefzine göher dediler (Aliyev, 1975: 15).*

Nesimî ve Lutfî sanatında «Leyletül gedrin sevadi zülfi-pürtebindedir» metleli, «Susadı» redifli gazeli ve diğer şiirleri bu gibi şiirlerdir. Bu şiirlerde gerek içerik, gerekse biçim yönünden birbirini tamamlayan özellikler fazladır. Böyle örnekler rediflerdeki benzerlikler dışında, içerik ve genel ahenk, tasvir araçları itibarıyla de birbirinden yaratıcı şekilde faydalandıklarını göstermektedir.

Nesimî şiirlerindeki isyankarlık XV yüzyılın ilk yarısında yaşamış Şeyhzade Atai'nin gazellerinde ana hattına dönüşmüştür. XVIII yüzyılda Nesimî sanatına büyük ilgi ve sevgiyle yaklaşan Özbek şairlerinden biri de Nurm Muhammed Endelib Garip olmuştur. Aynı yüzyılın 75. yılında Endelib Nesimî'nin etkisiyle ayrıca büyük bir destan yazmıştır. Çok ilginç ve orijinal mezmununa sahip bu destanın aslı Özbek folklor bilimcisi, merhum Hadi Zerifov'un şahsi kütüphanesinde muhafaza edilmektedir. Nesimî sanatının etkisiyle eserler yazan diğer Özbek şairi Babarrahim Meşrep'tir. "Özbek şairi Meşrep «Gisseyi-Meşrep" destanında hürufilik akidelerini tebliğ ettiği için "kafir"likle suçlanarak darağacında asıldığı bilinmektedir. Genç yaşlarından itibaren Hocend, Taşkent, Semerkand, Buhara, Belh ve Hindistan'ı karış karış dolaşarak asıl şair olarak şöhret kazanan Meşrep yanıklı gazelleri ile gönülleri aydınlatmıştır. İnsana saygı ve sevgi tebliğinden dolayı suçlanan Meşrep, Belh hakiminin hükmü ile 1711 yılında idam edilmiştir (Saledin, 1985: 14).

Nesimî kendisinin selefleri olan Nizâmî Gencevî, Celaleddin Rumi ve Hafız Şirazi'nin şiirinden, onların insana sevgi ve yeryüzünde adalet gayelerinden ilham alarak onlarla uyum göstermiştir. Fakat insan onurunu her şeyin üzerinde tutan Nesimî, yüksek hümanizmiyle zaman kavramını yenmiş, büyük idealler şairinin kendisinden sonar Yakın ve OrtaDoğu'da halefleri, devamcıları yetiştirmiştir.

SONUÇ

Bilindiği gibi. Azerbaycan-Özbek sanat ilişkilerinin tarihi folklore dayanmaktadır. Azerbaycan, Özbek halkları Türk kültürüne en özgün eserler ve kültür örnekleri armağan etmişler ki, bunlar arasında destanlar özel önem taşımaktadır. Sosyal, ekonomik, siyasi ve dini bilgileri içeren destanlar, Azerbaycan ve Özbek halklarının büyük destan geleneklerini anlatmaktadır. Orta Çağ'da bu ilişkiler dönemin koşullarına dayalı, özellikle gelişmektedir. Folklor ortaklığı, ortak sanat gelenekleri Orta Çağ'da her iki halkın düşünür şairlerinin oluşturdukları sanat ilişkileriyle şekillenmiştir. Nizâmî Gencevî, İmadeddin Nesimî Özbek edebiyatına nasıl etki göstermişse, Ali Şîr Nevâyî sanatı Azerbaycan klasik şiirinde yankılanmıştır. Orta Çağ'ı içeren büyük zaman kesiminde çeviri, etkilenme, esinlenme gibi sanat ilişkilerinin kolları kapsamında halklarımızın ilişkileri büyük bir aşamayı yaşamıştır. Bu dönemde sadece Özbek halkının değil, yanı sıra Kazak, Türkmen ve Kırgız halklarının şiirinin, sanat geleneklerinin şekillenmesinde Nizâmî Gencevî, İmadeddin Nesimî, Ali Şîr Nevâyî sanatının büyük etkisi olmuştur. Türk halklarının masal ve destanlarını sözlü şekilden yazılı şekle aktarmış, "Avesta", "Bilqamis", "Kitab-ı Dede Korkut", "Manas", "Kırk Kız Destanları", "Alpamış" ve s. edebî anıtlardan etkilenmiş, eski çağların, hem de İslam'ın etkisi ile Azerbaycan'a gelen ve getirilen tarihi konulardan faydalanmış, bununla beraber kendi köküne bağlanmış Nizâmî Gencevî kendi şöhretini seleflerinden kullandığı ve aldığı etkiyle değil, haleflerine gösterdiği etkiyle kazanmıştır.

Türk dünyası, o sıradan Azerbaycan ve Orta Asya halklarının şiiri çağdaş aşamasını yaşamaktadır. Öyle bir aşama ki, bu halkların şairleri "Ben Türküm!», «Biz Türküz!» diyerek cesaretlidirler, yetmiş yıl boyunca yaşadıkları Sovyetler`in yasak ve takiplerinden uzaktırlar. Sanat ilişkilerinde, bu ilişkilerin ilme aktarılmasında genel Türk edebiyatının gelişimi gibi yüce amaç ve iş birliğine dayanmaktadırlar. Bundan yola çıkarak söyleye biliriz ki, Azerbaycan-Özbek edebî ilişkilerinin günümüzde yeni gelişim yönünde kurulması ve öğrenilmesi bu ilişkilerin tarihini öğrenmekle, güncellemekle daha olumlu sonuçlara neden olmaktadır.

KAYNAKLAR

- Akberi, S. (1981). Nizâmî Yurduna Selam. «Edebîyat ve İncesanat» gazetesi.
- Aksu, C. (2016). Ali Şîr Nevâyî`de Mevlâna Lutfî tesiri (Musammatlar). *Türk Dili ve Edebiyatı*, 54.
- Aliyev, K. (1975). Nesimî ve Özbek Edebiyatı. «Edebîyat ve İncesanat» gazetesi, 26 Temmuz.
- Azerbaycan Edebiyatı Tarihi*. (1960). I c., Bakü: Azerbaycan EA Yayın Evi.
- Arzumanlı, V. M. (1997). *Nizâmî Gencevî`nin dünya şöhreti*. Bakü: İlm.
- Bertels, E. E. (1948). *Roman ob Aleksandre (i evo glavnoe versii na vastoke)*. İzdatelstvo-- AN,SSBD, Moskva-Leningrad, c.186.
- Bekxojin, X. (1981). *Afagname*. Bakü: Yazıçı.
- Gencevi, N. (1983). *İskendername*. Bakü: İlim.
- Karimov, Q. (1962). *Uzbekskiy poet-demokrat Mukimi i literatura evo vremeni*. Aftoreferat. Dis.Po.Soisk.uçen.stepeni doktora filol.nauk. Taşkent.
- Halilov, P. (1994). *Türk halklarının ve doğu slavyanların edebiyatı*. Bakü: Maarif.
- Karağaç, G (1997). *Lutfî divanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Muhammed Ali. (1989). Ecazkar Nizâmî . «Edebiyat ve İncesanat» gazetesi, 27 Ocak.
- Mümtaz, S. (1986). *Azerbaycan edebiyatı kaynakları*. Bakü: Yazıçı.
- Muhtar, A. (1967). Özbeklerin Hediyesi. «Edebiyat ve İncesanat» gazetesi, 16 Haziran
- Nevâyî` A. (1968). *Ferhad ve Şirin*. Bakü: Azernesr.
- Rüstemov, E. (1973). Sevilen Poeziya. «Edebiyat ve İncesanat» gazetesi, 13 Eylül
- Saleddin, A. (1992). Büyük Edebî Mekteb. «Edebiyat» gazetesi, 13 Kasım 1992.
- Saleddin, A. (1985). Arzu Bir, Dilek Bir... «Azerbaycan» jurn., № 4.

Üsenmez, E. Modern Özbek Edebiyatı, pdf.

http://www.ozdost.com.tr/FileUpload/ds383779/File/usenmez_emek.pdf, 12.06.2021

Vahidov, Z. (1947). Nizâmî ve Özbek Edebiyatı. «Edebiyat» gazetesi, 30 Temmuz.

Vefalı, A. (1992). «Leyla və Mecnun» Poeması. «Edebiyat və İncəsənət» gazetesi, 9 Ekim

https://tr.wikipedia.org/wiki/Ali_Şir_Nevâyî. 25.09.2015

Bîrûnî'nin Gözünden Hindistan'da Bilim**Şengül DEMİREL*****Makale Bilgisi**

Makalenin Türü: Araştırma Makalesi
Makalenin Geliş Tarihi: 10.12.2023
Makalenin Kabul Tarihi: 30.12.2023
DOI: 10.54970/turkuaz.1402936

ÖZET

Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî el-Harizmî, XI. yüzyılda yaşamış olup, Orta Çağ İslâm dünyasının en büyük âlimlerindedir. Çalışmaları astronomi, matematik, coğrafya, tarih ve dilbilim gibi çok çeşitli yelpazeyi kapsamaktaydı. Birçok başarısı arasında Bîrûnî, özellikle Hint bilimi ve kültürü araştırmalarına yaptığı katkılardan dolayı dikkat çekmektedir. Bu araştırmada Bîrûnî'nin Hindistan bilimindeki ilerlemeleri ve katkıları hakkındaki düşünceleri ele alınmıştır. Kavramsal çerçeve olarak, çalışma, Bîrûnî'nin düşüncelerinden yola çıkılarak bu dönemde Hindistan'daki bilimin ve metodu ana hatlarıyla tespit edilmeye çalışılmıştır. Makalede araştırma, inceleme ve analiz yöntemleri kullanılmış olup; Bîrûnî'nin ilgili eserleri ve literatür kaynakları ışığında Hindistan'daki bilime bakış açısının analizi yapılmıştır.

Content of this Journal is licensed under
Creative Commons Attribution NonCommercial
4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Anahtar kelimeler: Bîrûnî, Orta Çağ, Bilim, Hindistan, İslâm Dünyası

Science in India through the Eyes of Bîrûnî**ABSTRACT**

Abu Reyhan Muhammad Ibn Ahmad al-Bîrûnî, who lived in the XI century, is one of the greatest scholars of the medieval Islamic world. His works covered a wide range of fields such as astronomy, mathematics, geography, history and linguistics. Among his many achievements, al-Bîrûnî is particularly notable for his contributions to the study of Indian science and culture. This study focuses on al-Bîrûnî's reflections on the advances and contributions of science during the golden age of India. As a conceptual framework, the study is based on al-Bîrûnî's thoughts and tries to outline the science and methodology in India during this period. In the article, research, examination and analysis methods have been used; in the light of al-Bîrûnî's related works and literature sources, his perspective on science in India has been analysed and the study contributes to the literature in this respect.

Keywords: Abu Reyhan Muhammad bin Ahmed al-Bîrûnî, Middle Ages, Science, India, Islamic World

*Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Van-Türkiye, senguldemirel@yyu.edu.tr ORCID 0000-0002-0174-6379.

GİRİŞ

Bilim, tarih boyunca uygarlıkların ayrılmaz bir parçası olmuş ve gelişimi, çeşitli kültürel, sosyal ve entelektüel faktörler ile şekillendirilmiştir. Bu bağlamda, Orta çağ farklı bölgeler ve medeniyetler arasında dikkate değer bir bilimsel bilgi ve fikir alışverişine tanıklık etmiştir. Buna göre Hint ve İslâm ilmi arasındaki etkileşim, canlı bilimsel geleneğin gelişmesiyle sonuçlanan örneklerden sayılabilir. XI. yüzyılın önde gelen İslâm bilginlerinden olan Bîrûnî, bu bilgi alışverişine katkıda bulunan kilit isimlerden biridir. XI. yüzyılda yaşamış olan Bîrûnî, şark dünyası ve zamanının en büyük entelektüellerinden biri olarak, matematik, astronomi ve coğrafya alanındaki çalışmaları ve düşünceleriyle günümüzde bile önemini korumaktadır. Birçok sahada çalışması bulunan büyük bilginin bilim dünyasına en büyük katkılarından biri de şüphesiz Hindistan üzerine olan çalışmalarıdır. Uzun yıllarını bölgenin kültürü, dini ve dilini öğrenerek geçiren Bîrûnî, dili, kültürü ve inanç eksenleriyle Hindistan'ın tanınması ve anlaşılmasına büyük katkı sağlamıştır. Bîrûnî'nin Hindistan çalışmalarının İslâm dünyasında bilim ve matematiğin gelişiminde ciddi katkıları da olmuştur. Bilginin, Hint metinlerinden yaptığı çeviriler, dolayısıyla kaleme almış olduğu eserler, Hint ve İslâm dünyası arasında bir köprü görevi görmüş ve bu alanlardaki yeni gelişmelere de ilham kaynağı olmuştur. Bilimsel bakış açısıyla beraber aynı zamanda sosyal bir gözlemci gibi bölgenin tarihi, ekonomik ve birçok kültürel değerini bizlere aktaran Bîrûnî, yaklaşım ve düşünceleriyle de ilmin zirve isimlerinden biri olmuştur. Kendisinden çok sonraları yaşayacak olan Copernicus, Newton, Galileo, Toricelli gibi bilim insanlarına da ilham veren Bîrûnî'yi (Duman, 2019: 84), The UNESCO Courier Dergisi, 1974 (Gafurov, al-Bîrûnî, Haziran 1974) yılında adına çıkardığı özel sayı ile anmış ve onu "Binlerce yıl önce, Orta Asya'da yaşamış evrensel deha" şeklinde tanımlamıştır. Bu anlamıyla çalışma, Orta çağ döneminde Hindistan bilimi ve bu bilime katkı sağlayan âlimlerin bakış açılarını ve katkılarını Bîrûnî'nin perspektifinden incelemeyi kavramsal çerçeve olarak amaçlamıştır. Hint biliminin Bîrûnî'nin ilmî çalışmalarına yaptığı katkılara ana hatlarıyla vurgu yaparak bu bilgi alışverişini kolaylaştıran kültürel ve entelektüel bağlamlara da ışık tutmayı hedeflemiştir. Çalışma bu bakımdan bilimin tarihsel gelişiminin toplumları ve kültürleri şekillendirmesindeki rolünün anlaşılmasına da olanak sağlamakta ve literatüre katkı sunmaktadır. Araştırma, inceleme ve analiz yöntemlerinin kullanıldığı makale bilginin eserleri ve diğer literatür kaynaklarının desteğiyle tamamlanmış, varılan bakış açısıyla alana katkı sağlamak hedeflenmiştir.

1. Bîrûnî'nin Hayatı

Bîrûnî (1962), 3 Zilhicce 362'de Hârezm'de doğduğunu beyan etmektedir (Duman, 2010: 20). Bu bağlamda Miladi takvime göre 4 Eylül 973'e denk gelen bu tarih üzerinden hareket eden araştırmacılar, Bîrûnî'nin Hârezm'in o dönemde merkezi konumunda yer alan Kâs şehrinde ya da buraya yakın bir yerde doğmuş olduğunu belirterek kapsamlı bilgi vermişlerdir (Said, Khan, Al-Bîrûnî, 1991: 53-55; Togan, 1940-1987; Tümer, 1992: 206). Bugün büyük bölümü Özbekistan ile az bir bölümü Türkmenistan coğrafyasında yer alan Hârezm'in Bîrûnî'nin ifadelerinden de anlaşıldığı gibi imar faaliyetleri kadim dönemlerde başlamıştır. Yine Orta Çağ'da Türk hakimiyetinin kurulduğu bir saha olan bu tarihî coğrafya VII. yüzyılda Fars kökenli bir saltanat ailesine bağlanmıştır (Bîrûnî, 1878).

Bîrûnî'nin köken ve nesebi hakkında devrin kaynaklarında muhtelif bilgiler bulunmaktadır. Ünlü bilginin adının "Bîrûnî" ya da "Beyrûnî" söylenişlerine rastlanmak mümkündür. Es-Sem'anî (1113-1166), farklı konularda geliştirdiği biyografik anlamda ilişkilendirme kuralı çerçevesinde Bîrûnî'ni hakkında değerlendirmeler yapmıştır. Ona göre, "Beyrûnî" sözcüğünü, etimolojik ve terminolojik tahlile göre ele alınınca tıpkı el-Hamevî (1168-1229) (1993: 2331) gibi Farsça "dış-dışarı" anlamında kullanılan "bîrûn" ifadesinin belirleyici kavram olduğunu belirterek onun

esasen soy olarak Hârezm dışından bu bölgeye geldiğini ifade etmektedir (Sem'anî, 1962). Bu konuda el-Beyhakî (ö.565/1169) ise Bîrûnî'nin memleketi olarak "Bîrûn" adlı şehrin varlığından bahsetmekte olsa da bunun tarihî kayıtlar incelendiğinde gerçeği yansıtmadığı anlaşılmaktadır (Beyhakî, 1993: 13).

Bunların yanında esasen Bîrûnî'nin ailesi ve soyu hakkında kendi eserleri dâhil kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Her şeye rağmen gerçek olan şeyin çocukluğundan beri bilgiye olan açılığı olduğunu vurgulayan büyük bilgin bunu da bir eserinde, daha küçük yaşlarda iken memleketlerine gelen bir Romalıya eline aldığı tohumları göstererek bunlara onların hangi adları verdiklerini sorması olduğunu kaydetmekte ve kendini bildi bileli bilgiye aç olduğunu eklemektedir (el-Bîrûnî, 1973: 8). Büyük bilginin bu konudaki tespitlerine Muhammed Hâkim Said de vurgu yapmakta ve "Bîrûnî, büyük bir bilgin ve her zaman bilgi heveslisi bir insan olup; karakterinde en dikkate değer olan şey onun doymak bilmez bilgi açlığıydı" demektedir (Said, 1981: 58).

Gazneli Mahmûd (d.998-ö.1031)'un, Hârezm'i ele geçirdiği sıralarda 44 yaşlarında olan el-Bîrûnî, bu zamana kadar bölgede Irak ve Me'munî saltanat saraylarında bulunmuş olup, buralarda hem değer görmüş hem de çalışmalarına devam etmiştir. Daha sonra Gazneli Sultan Mahmûd'un Hârezm dahil bu coğrafyada hâkim oluşu ve Bîrûnî'yi de sarayına kabul etmesi onun için yeni bir dönemin kapılarını aralamıştır (el-Hamevî, 1993).

Bîrûnî'nin hayatı boyunca yolu İbn Sînâ (980-1030), Firdevsî (973-1020), İbn el-Heysem (965-1039), Ebû'l-Alâ el-Ma'ârî (937-1057), Hakîm Nâsır Hüsrev (1003-1060) gibi bilgin ve filozoflarla kesişmiştir. Bunların hepsi de devirlerinin önemli insanlarıydı. Fakat Bîrûnî'nin araştırmalarını yürütmek ve bilgi açlığını gidermek için daha dingin bir ortamda bulunması gerekiyordu ve kendisi bunu çok iyi biliyordu (Sachau, 2003: 152).

Sultan Gazneli Mahmûd 1017 yılında Hârezm bölgesini ele geçince İbn Sînâ İran'a kaçmayı başarırken, Bîrûnî sultanı takip etmek zorunda kalmış; sarayındaki diğer mahkûmlarla birlikte Afganistan'daki Gazne'ye götürülmüştür. Âlimleri himaye etme gayretinde olan Sultan Mahmûd, Bîrûnî'nin yanı sıra Hârezm bölgesindeki bazı âlimleri de sarayında toplamıştır. Bîrûnî böylece hayatının büyük bir kısmını astrolog ve astronom olarak geçireceği Gazneli sarayında yaşamaya başlamıştır. Bîrûnî'nin Gazne dolayısıyla Hindistan yıllarının başlaması anlamına gelen bu tarihi gelişme, onun orada Hint panditlerle ve esirlerle tanışması anlamına da gelmektedir (Said, 1981: 68). Sultan Mahmûd'un el-Bîrûnî'yle ilişkisi bu düzlemde gelişince sultanın bilgine verdiği değer yanında ona Hindistan kültürünü öğrenmesi için tanıdığı imkânlar da bu aşamada oldukça önemlidir. Bu gelişmelerin ona Hindistan'ın kapılarını açmanın yanı sıra bu ülkede kendisi için çok gerekli olan Sanskritçe öğrenmenin zeminini de oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Bîrûnî'nin Hindistan'da toplamda ne kadar kaldığı net olarak bilinmemekle beraber 1020-1021, 1023-1024, 1028-1029 yılları aralığında bölgede bulunduğu tahmin edilmektedir (Said, 1981: 82). Bîrûnî'nin bu dönemde bölge şehirlerinden Kâbil'de (1018-1020 aralığında) bulunduğu, bu süre zarfında bölge ile temasta olduğu ve Sanskritçe ile uğraştığı düşünülmektedir. Yine Sultan Mahmûd'un yanında bulunduğu zamanlarda matematik ve astronomi çalışmalarına devam etmiş ve farklı kültür ve medeniyetlerin takvimlerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesini tamamlamış; 1019 yılında ise bir güneş tutulması gözlemlemiştir. Büyük bilgin, 1018 ve 1020 yılları arasında Hintlilerle kurduğu temaslar sayesinde bu ülke ve gerçekleri hakkında daha somut gözlemler yapma fırsatı bulmuştur. 1030 yılında Sultan Mahmûd'un ölümü onu ziyadesiyle üzmüş ve yerine geçen oğlu Sultan Mesûd döneminde (1030-1041) de sarayda yine saygınlığını muhafaza etmiştir. Büyük bilginin bu dönemde Sanskrit dili ve edebiyatını hangi koşullarda öğrendiğine ve çalışmalarını ne şekilde yürüttüğüne dair net bilgiler bulunmamaktadır (Feller, 2008: 15-16).

1022 yılı itibarıyla Gazneli sarayında resmî astronom olarak çalıştığı bilinen Bîrûnî'nin, bu dönemde *Kitâbü't-tahdîdü nihâyâtî'l-emâkin* eserini yazdığı daha sonra çalışmalarına aralıksız devam ederek astronomi, astroloji, geometri ve aritmetik üzerine yazdığı kısa risalesi *Kitâbü't-tefhîm fî evâ'ili şinâ ati't-tencîm*'i Arapça ve Farsça dillerinde yazarak tamamladığı anlaşılmaktadır. Bu eserlerin ardından gerçek bir monografi sayılan Hindistan hakkındaki kitabını yazarken bölgedeki edebî ve dinî eserler, ölçü sistemleri ve daha birçok alanda da bölgeyle alakalı bilgiler edindiği de anlaşılmaktadır (Feller, 2008: 15-16).

Büyük bilgin 1035'lerde Sultan Mesûd'a *Kitâbü'l-kânûn el-mas'ûdî fil-hayy'ah vel-nücûm* adıyla tamamladığı ve astronomi, coğrafya, mühendislik konularını içeren inceleme eserini sunmuştur. Daha sonra Gazne Hükümdarı Mevdûd'a ithaf edilen *Kitâbu'l-cemahîr fi ma'arifeti'l-cevâhir* adlı eser içtimaî, siyasî, kültürel, ahlakî, din gibi muhtelif konulara dair tespitlerini yazmıştır. Bîrûnî'nin günümüze ulaşan son önemli eseri *Kitâb es-Saydele* müellif 80 yaşlarında iken tamamlanmıştır. Bu eserleriyle tıp, eczacılık, botanik ve filoloji konularında insanları aydınlatmıştır. Hindistan'da yaşadığı yıllarda ondaki bitmek bilmeyen öğrenme ve yazma arzusu neticesinde birçok bölge şehri de dolaşmış ve bildiklerini burada yeni şahit olduğu bilimsel ve sistematik gözlemlerle daha da zenginleştirmiştir (Tümer, 1992: 212-213).

Ana hatlarıyla hayatını ele aldığımız Bîrûnî, 421/30 Nisan 1030'da vefat eden Sultan Mahmûd, yerine geçen oğlu Mesûd (öl.432/1041) ve onun da yerine geçen oğlu Mevdûd (öl. 441/1049) tarafından da korunan ve desteklenen bir bilgin olarak dingin bir hayat yaşamış ve bu da onun en büyük hevesi olan bilimsel araştırmalara yönelmesine imkân tanımıştır. Büyük ilim yolculuğunu bu şekilde tamamlayan Bîrûnî, Gazne'de vefat etmiştir (Beyhakî, II, s.826; Yâkût el-Hamevî, VI: 311-312; Togan, 1997: 637; Tümer: 207-209). 80li yaşlarda ölümüne yakın son eseri olan *Kitâbü's-Saydele fî't-tıbb*'ı yazan Bîrûnî'nin bilhassa doğal bilimler ve matematik uğraşlarındaki başarısı asırlar boyu dikkat çekmiştir. Buna koşut olarak sergilediği insanî ve dinî ilimlerdeki çabaları ise onun tarafsız ilmi yaklaşımının boyutunu gözler önüne sermektedir. Büyük bilgin genel olarak astronomi, aritmetik, geometri, fizik, kimya, tıp, eczacılık, tarih, coğrafya, filoloji ve etnolojiden jeodezi, botanik, mineraloji, dinler ve mezhepler tarihine dair otuz dolayında sahada bilimsel araştırmalarla adından bahsettirmiştir (Tümer, 1992: 209). Dinmek bilmeyen bilim tutkusuna karşın dinî hassasiyetini ve tarafsız olma endişesini de bir an olsun elden bırakmayan Bîrûnî, karakteri ve yaşam biçimiyle de bilim tarihinin dehalarından biri olarak unutulmazlar arasına girmiştir.

2. Bîrûnî'nin Bilim Tasavvuru

Bîrûnî, çocukluğundan beri içindeki bilim sevgisi ve öğrenme arzusu ile yılmadan okuma-araştırma isteği sayesinde çağının en büyük bilginlerinden biri olmuştur. Hayatının her döneminde elindeki kalemiyle bir düşün adamı hüviyetine bürünen Bîrûnî, geliştirdiği eklektik bakış açısıyla kendi yöntem bilimlerini kurgulamış ve ilmi düşün sahasının birçok dalında çığır açmıştır. Bilhassa astronomi, matematik, coğrafya gibi alanlarda bilim dünyasında dikkatleri üzerine çekmeyi başaran Bîrûnî, beşerî ve insanî bilimlerle dinler tarihi araştırmalarında da sergilediği yaklaşım ve tespitleriyle tüm dünyada adından söz ettirmiştir (Togan, 1997; Tümer, 1992). İlme bakışında tarafsızlık ilkesine uyumu, deney ve gözlem gücü ile yaklaşımları karşılaştırıp analiz yapma yeteneği sayesinde yaklaşımlarını sergileyen Bîrûnî, keskin zekâsı ile de hadiseler ve çıkarımlar arasında bağlantıları kuracak yöntem bilimlere ulaşmayı başarmıştır.

Araştırmalarında bilimselliği daima ön planda tutmak amacıyla objektif bir yaklaşım sergileyen Bîrûnî, samimi bir Müslüman olarak inancını araştırmalarına katmadan daima tarafsız kalmayı başarabilmiştir. Bu durum onun kendine özgü ve özgün bir metodoloji geliştirmesine olanak

sağlamış ve kaleme aldığı eserlerinde de bu özelliğini daima ortaya koymuştur (Günay, 2007: 587).

O, hiçbir topluma bir yönleriyle üstünlük atfetmeyip, her kim ya da toplum olursa olsun kendileriyle ilgili düşüncelerini bilimsel tarzda öne sürmeyi yeğlemiş, bazı yönleri zayıf olsa bile hak edenin hakkını layıkıyla kendisine teslim etmiştir. Örneğin, Arapların yetersiz yönlerini cesaretle vurguladığı gibi, İranlıların ilmî derecelerinden bahsetmiş, eleştirilecek taraflarını da korkusuzca eserlerine yansıtmıştır (Mısıriyan, 1384-2005; Hayli, Akaçeri, Ahmedi, Şeriatî, 1389-2010). İlmî araştırmalarında yöntem bilim olarak deney ve gözlem yanında sözlerini kaynaklara dayandırması (Seccadi, 1373-1994) ise onda adeta karaktere dönüşmüştür. Yine itikatlı bir Müslüman olmasına karşın, bilimsel bilgiyi, teolojik yaklaşımlardan uzak tutmayı başarmış ve metodolojisini ön yargılardan uzak tutmuştur.

Bîrûnî'nin ilmî tasavvurunun özeti ise kuşkusuz, bilim; bir bina merdiveninin basamakları gibi bitişmiş, eklemli, birbirine daima bağlı, birbirini takip eden bir yapı ve zaman ile mekânlar üstü bir uğraş (Whitaker, 2011: 266) şeklindeydi. Onun bu yaklaşımı bilimin, bir ekip çalışması içinde ve oluşturulacak uygun bir ortamda dinginlik içerisinde yürütülmesini salık vermekteydi. Bu tarzda işlenmiş bilgilerin uygun cevherlere dönüşeceğini ve bilimsel bilginin bu vaziyette doğarak gelişebileceğini bize anlatıyordu. İşte bu yaklaşımlarıyla seksen yıllık hayatını bilime adayan Bîrûnî, her daim söylemlerini uygulamalarına paralel yürütmüş ve yazdığı tüm eserlerinde evrensellik kalıplarıyla bilim argümanlarını yarınlara taşımayı başarmıştır.

3. Bîrûnî'nin Gözüyle Hindistan'da Bilim

Bilim tasavvurunda metodik ön izlemelerini sıklıkla sergileyen ve bilimsel çalışmalarıyla zamanını aşarak modern zamanların yöntem bilim ve bilim sahalarını da besleyen Bîrûnî, araştırmadüşünme ve sorgulamayı bir hayat biçimine dönüştürmüştür. Bu hayat biçimi çalışmalarının kişiliğiyle bilim sahaları arasında kurduğu fenomenolojide sıkı bağlar oluşturmuş ve çalışmaları birçok sahada izleksel olarak ön plana çıkmış, çığırılar açmıştır.

Bölgenin bilimselliğini analiz etmek ve tespit etmenin yolunun öncelikle buranın dilini öğrenmekten geçtiğini ifade eden bilgin, öncelikle bu durumu aşmaya karar verdiğini anlatır. Bölge dili olan Sanskritçenin zor ve derin bir dil olduğunu, bu dilde bir nesnenin çok farklı sözcüklerle isimlendirilebileceğini ve aynı kelimenin farklı anlamlara gelebileceğini belirten Bîrûnî, bu dilin zorluk derecelerini bu şekilde sıralamaktadır. Başkaları için zor olan bu durumun Hintliler için bir övünç kaynağı olduğunu ekleyen bilgin, bölgeyle ilgili ilk şaşkınlığını bu vesileyle dile getirmiştir (Bîrûnî, 2015: 2). Bölgeyi analiz ve tahkik etmenin zorlukları arasında ilk zorluğun dilsel olduğunu belirten müellif, diğer bir zorluğun da yaşam biçimi ve inanç eksenlerinin farklılığı olarak görmektedir. İşte bu düşüncelerden hareket eden Bîrûnî, bölgede yaşadığı yıllarda yorulmadan çalışmış ve araştırmalarını zor olsa da tamamlamıştır.

Çalıştığı tüm araştırma sahalarında bilimsel yöntem yaklaşımını göz önünde bulunduran Bîrûnî, erken dönem İslâm felsefesinde de adından söz ettiren bilginlerdendir. Birçok alanda yazmış olduğu eserlerine koşturarak Hindistan ile ilgili bilim başta olmak üzere çok yönlü ve sistematik gözlemlerini bizlere aktaran Bîrûnî, geliştirdiği bilimsel ve eklektik yaklaşımla kültürler arası iletişim temin etmeyi net bir şekilde amaç edinmiştir. Hindistan'la ilgili birçok alanda görüş beyan eden Bîrûnî'nin, bölgenin bilim ile ilgili tespitleri ise bu bölümde ele alınacaktır. Çalışmanın temelini Bîrûnî'nin, *Tahkîku mâ li'l-Hind* adlı eseri oluşturmuş olup, eserin Türkçe ve açıklamalı İngilizce çevirisi üzerinden çalışılmıştır (Şahin, 2020: 239). Hindistan ile ilgili hemen her konuda gözlem, deneyim ve tespitlerini hem kendi hem de devrin Hint kaynaklarına dayalı olarak bir bilim adamı hassasiyetinde kaleme alan müellif, yazmış olduğu bu kitabının okuyucuyu konuyla alakalı

başka hiçbir kitaba muhtaç bırakmayacak içerikte olduğunu eserinde net bir biçimde vurgulamıştır. Çalışmada konuyla ilgili yine telif eserlere de yer yer başvurulmuş ve bilginin, çalışmanın konusuyla ilgili yaklaşımları toparlanmaya çalışılmış ve analiz edilmiştir.

Bölgeyle ilgili çok yönlü bilgiler veren Bîrûnî'nin bu çalışmada ana hatlarıyla Hint bilimine bakışı ve tespitleri ele alınmıştır. Buna göre Hint dünyasını hemen hemen her yönüyle ele alarak inceleyen ve her aşamasında tarafsız kalarak, bilimden dine, sosyal hayattan astronomiye kadar gözlemleyerek bizlere aktaran Bîrûnî, Hindistan'ı anlattığı eserinde kendi inancına ters düşen konuların anlatımlarından bile sakınmamıştır. Hindistan ile ilgili araştırmalarını oranın kaynaklarına ve gözlem ile tecrübelerine de dayandırarak ilmî çerçevede sunan büyük bilgin her daim metodik eleştirilerini de sıralamaktan vazgeçmemiştir. Araştırmacılara göre, Hindoloji biliminin kurucusu sayılan ve bölgeyle ilgili ilk kez bu kadar çok yönlü objektif bir eser kaleme alan Bîrûnî (Schimmel, 1980: 271); Hindistan'daki bilimin statüsünü ve edebiyatın zenginliğini kabul etmekte ve ondan övgüyle bahsetmektedir (Alberuni's India, 1910).

Hintlilerin ortaya koydukları bilimsel çalışmaların büyük çoğunluğunu, kendi istedikleri sistemde ve zevklerine uygun olarak belirli düzen ve tarzlarda şiirsel biçim ve kalıplarda yazdıklarını ifade eden Bîrûnî, bu duruma neden olarak mezkûr eserlerin kolaylıkla okunup ezberlenmesinin temini için olduğunu eklemektedir. Bu anlatım ve sistemin bir nedeni de büyük bilginin göre, onlara yapılacak bir eklemenin kolaylıkla anlaşılmasını sağlamaktır. Yine bilimsel eserlerinde yöntem olarak onların yazmaktan ziyade anlatıyı ezberleme kolaylığına dikkat ettiklerini vurgulamaktadır. Buna karşın düz yazı şeklindeki metinlere aralıklarla düzeltmeler ve satır aralarına eklemeler yapılması olasıdır ki bu durum varlıklar âleminde şeylere henüz karşılığı olmayan tabirler bulmaya insanı mecbur bırakmaktadır (Bîrûnî, 2015: 2). Hint bilimini beğense bile eserlerini anlatı olarak eleştiren büyük bilgin, anlatım tarzlarının bilimsel metodoloji ile uyumadığını, manzum türde olduğunu, bunları anlamaktan çok ezberlemeye yönelik olduğunu belirterek eleştirel yaklaşım sergilemektedir. Onun bu karşılaştırmalı eklektik metodolojisi, bilimsel bilginin anlatımında objektif tavır takınmanın gerekliliğini göstermektedir.

“Bilimsellik olarak yine Hintliler, diğer millet ve kültürlerin kendilerinden uzak olduklarını düşünmelerinden hareketle, söz konusu bilim ve fenlerinin başka bölgelerde olmadığını düşünmektedirler.” şeklinde tespitte bulunan büyük bilgin, bu durumun onları büyükmeye ittiğini söylemektedir. Oysa bu durumun bir ahmaklık olduğunu ve bilgiyi bırakın başkalarına öğretmeyi kendilerinden bile saklamaktadırlar diye de eklemektedir. Sözlerini bu muvazenede eleştirel gerçeklikle sürdüren Bîrûnî, Hint bilim çevrelerine birisi, Buhara ve Fars'ta da bilim ve âlimler vardır derse onu yalancılıkla itham edeceklerini çünkü buraları asla tanımadıklarını da sözlerine eklemektedir (Bîrûnî, 2015: 2). Onun bu satırlarından Hintlilerin vardıkları bilimsel sonuçlarla takındıkları tavırlar arasında bir tezat teşkil ettiğini bize göstermektedir. Eserinde yine onların bu tezatlıklarını bir adım daha ileri taşıyarak eleştiriye tabi tutan büyük bilgin, sözlerini kozmoloji, astronomi ve astroloji bağlamında sürdürerek, bunlardan bir diğer rahatsızlığını ise bilimsel kavramları teolojik kavramlarla karıştırmaları yönüyle dile getirmektedir. Çok azının Yunanlılar gibi bilim söz konusu olduğunda hassas ve tarafsız olduğunu sözlerine eklemektedir (Alberuni's India, 1910). Bîrûnî, bu yaklaşımıyla, Hint bilim düşüncesini ciddi bir tenkide tabi tutmaktadır. Dolayısıyla onları, Yunanlılarla kıyaslayarak her iki toplum arasındaki bilimsel bakış açısını karşılaştırmakta ve yer yer bağnaz düşünceye sahip oldukları sonucuna varmaktadır. Bu durum bize kuşkusuz demokratik gelişmenin de beşiği sayılan Antik Yunan'ın, filozoftaki tespiti olarak da yansımakta ve onun Batı bilim âlemiyle diyalogunu da göstermektedir.

Dünyanın yaratılış kozmogonisi bahsinde Yunan ve Babillerle yer yer koşut düşüncede olsalar da efsanelere rağbetin daha fazla olduğunu eserinde iddia eden büyük filozof, yine bu eleştirel

düşünceden hareketle Hintliler astronomi kavramlarını eleştirerek onların doğru astronomi kavramlarına sahip olmadıklarını söylemekte ve bu duruma dayanak olarak ise konuyla ilgili farklı eserlerde farklı yaklaşımların sergilendiğini göstermektedir (Alberuni's India, 1910).

Hindistan'da ilk günlerinde onların ilmî terimlerini anlamadığı için Hint-müneccimler huzurunda bir talebe gibi durduğunu; ama bir süre sonra terimleri öğrenince onların hatalarını yüzlerine söylediğini, bunların ise şaşkınlıkla kendisini dinlemeye geldiklerini dolayısıyla bu bilgiye nereden ulaştığını, kimlerden ders aldığını kendisine sorduklarını söylemektedir. Bu durum karşısında kendisinin ise sessiz kaldığını, onların ise icabında kendisini bazen büyücü olarak bile addettiklerini belirtmektedir (Bîrûnî, 2015: 5). Bîrûnî'nin bu tespitleri, astronomi bilgisinin ne denli yüksek olduğunu ve Hint astronomi geleneğini eleştirdiğini bize göstermektedir. Daha çocukken merakından bir rasathane yapıp kendince çalışma yürüten bir insanın o dönemde vardığı sonuç şaşırtıcı olmasa gerektir.

Bu durumdan hareketle tespitlerine devam eden Bîrûnî, Hintlilerin astronomi bilgilerine dayalı olarak yorumladıkları Ay ve Güneş tutulması yorumlarını Samhitâlara dayandırdıklarını söyleyerek (Alberuni's India, 1910) de onları eleştirmektedir. Zira Samhitâlar, Vedalardaki mantralar, ilahiler, dualar ve kutsamalardan oluşan en eski metin katmanlarına dayanan teolojik metinlerdir. Bilginin bu tespiti bizlere Hint astrolojisini besleyen kaynaklardan birinin bu kutsal metinler ve din kitapları olduğunu göstermektedir.

Tespitlerine devam eden Bîrûnî, bir Hint bilginin Yunanlı ilim bakımından kendilerinden üstün gördüklerini belirtmektedir. Ünlü bilgin hem ilim hem de zihniyet bakımından Hintlileri Yunanlılarla mukayese etmektedir. Bu mukayesede Hint âlimlerin de Yunan alimler gibi olduğunu, her iki halkın da putlara taptığını söylemektedir. Bu bağlamda büyük filozof her kim olursa olsun hakikatten ayrılmış ise neticenin aynı olacağını da sözlerine eklemektedir. Yunan'da putperest görüşlere karşı çıkan Sokrat'ın bunu canıyla ödediğini ifade etmektedir (el-Bîrûnî, 2015: 5). Burada Bîrûnî'nin her iki toplumu gerek dinî gerek felsefe iklimi bakımından mukayesesi onun karşılaştırma yaparak tespitte bulunma metodunu bize göstermektedir. Sokrat hikâyesinin Yunan düşüncesinde bir özgürlük arayışı olup bu paralelde bir hikâyenin de Hint bölgesinde olabilirliğini bilim zemininde tartışan büyük bilgin, aykırılıklar ve farklılıklar dünyasının ötekileri olarak bilimsel bilgiyi ve düşünsel metodolojiyi savunmaktadır. Bilim metotla işler ve geleceğe ulaşır. Sistematik yöntemlerden yoksun bilimsel araştırmalar ve bulguların güçlü bir değeri yoktur. Metot ve yöntemin bilimsel çalışmalarda belirlediği eksen o alanda toplanan bilgilerin düzenli kılınmasını sağlar ve aynı zamanda bulguları da sistemli kılar. Buna elde edilen verileri yazıyla kayıt altına alma süreci de eklenince ilmî tecrübe ve donanım meydana gelir. Bu gerçeklikten hareketle Bîrûnî'nin Hint ilmiyle ilgili düşüncelerine baktığımızda, Hindistan ilminin en büyük açmazının metot sorunu olduğunu görmekteyiz.

Bîrûnî'nin (Bîrûnî, 2015: 5), Hindistan ilminin metotsuzluğunu eleştirmesinin nedeni; yöntem bilimin ilmî çalışmalarda nasıl bir gereklilik taşıdığına bilincinde olmasıdır. Her şeyden önce ilmî, yazıya dökme sistem ve alışkanlıklarının olmadığı; bu durumun da konularla ilgili varılmış bilgilerin büyük bir karışıklık içinde bulunma sonucunu doğurduğunu söylemektedir. Bulguların düzenli olarak yazılmamış olmasını ise metotsuzluğa bağlayan büyük bilgin, yine bilgi ve bilim olarak söylenen verileri dogmalara ve dinsel kalıplarla karışmış, eleştiriden uzak bir yapıda statik parçalar olarak tespit etmektedir. Bu bağlamda tespitlerini daha da netleştirmek isteyen Bîrûnî, Hintlilerin bilim kitaplarındaki matematik ve astronomi konularını ufalanmış cam kırıklarıyla dolu bir sedefe veyahut hayvan gübresine karışmış bir inciye ya da sokaktan toplanmış taşlar arasındaki incilere benzetmektedir ki Hintlilerin bunları birbirinden ayıramadıklarını söylemektedir.

Bîrûnî'nin vermiş olduğu bu keskin örnekler, ilmî metotsuzluğun tam resmi olmaktadır. Bu anlamda farklı nitelikteki bilgi ya da varlıkların aynı potada eritilmesinin sağlıklı verilere ulaşmayı engelleyeceğini ifade eden bilgin, bu durumun araştırmaları bilimsel bilgidен de uzaklaştıracağı düşüncesini bize iletmektedir. Bilimin metodik olarak en önemli adımlarından biri olan eleştiri ve gereksiz bulgu, düşünce ve kırıntıları ayıklama adımının olmamasının ise metotsuzlukla alakalı olduğunu düşündürmektedir. Bu yönüyle Bîrûnî, Hindistan ilminin henüz yöntem-bilim bakımından yetersiz olduğu sonucuna varmaktadır.

Bîrûnî, kendi asrında bilimsel yöntem olarak, deney-gözlem ve tecrübe metotlarıyla çalışmaya başlayıp, matematiksel verilere ulaşabilen modern bir bilim adamı profili çizmektedir. O, astronomi, coğrafya, jeodezi, tıp ve matematikte kullandığı deney, gözlem, tecrübe ve matematik ilkelerini, beşerî bilim sahalarında da kullanmak suretiyle keskin sonuçlara ulaşabilmiştir. Cetvelini araştırmak istediği toplumların tarihine, kalbine yerleştirerek yaptığı sistematik çalışmalar onu aynı zamanda bir fenomenolog yaklaşımıyla objektif verilere ulaştırmaktadır (Meçin, 2014: 2-3). Onun bu ilmî karakteri ve yöntemsel bakışı Hindistan bilimini değerlendirmede de temel ölçülerden biri olmaktadır.

Bîrûnî, Hintlilerle ilgili düşüncelerini aktarırken yine farklı bir metot kullanmakta olup konuşanın sanki kendisi değil de onlar olduğunu sergilemektedir. O, bu yaklaşımıyla Hintlilerin, Müslümanlar dahil diğer dinlere ve kültürlerle bakış açılarındaki peşin hükümleri de kırmayı amaçlamıştır. Hindistan ilim, araştırma ve kültürüyle ilgili tespitlerinde eidetik sezgi, empati ile ephoce gibi yöntem-bilim yaklaşımlarını sergileyen büyük bilgin, aynı zamanda bu bakış açılarıyla din fenomenolojisinin temellerini de atmıştır (Meçin, 2014: 12).

Bîrûnî, Hintlilerin bilimsel bakış açılarını tespit ederken onların matematik, astronomi, gök cisimlerinin ve zamanın ölçümleri gibi konularda daha titiz yaklaşımlara ihtiyaçları olduğunu belirtir. Yine onların tek tip sistem bulma yöntemlerini de bilimsel bulmayarak eleştirir. Hintlilerin bu konuları uzun uzadıya ve gereksizce tartışmalarını da sıkıcı bir yol olarak görür (Alberuni's India, 1910: 209). Hindistan'ın, İslâm'ın bölgeye gelişinden yüzyıllar öncesine dayanan zengin bir bilimsel bilgi ve araştırma geleneğine sahip olduğunu belirten Bîrûnî, ayrıca Hint bilim adamlarının matematik, astronomi ve tıp gibi alanlara katkılarına vurgu yaparak metodolojik yaklaşımlarını da belirtmektedir. Daha sonra geliştirilen matematiksel kavramların çoğunun Avrupa'da ondalık sistem ve trigonometri gibi sistemlerin aslında ilk olarak Hindistan'da geliştirildiğini de söyleyen Bîrûnî, bilimin etkileşimlerle ilerleyeceğini de eklemektedir (Alberuni's India, 1910).

Bîrûnî, Hintlilerin zihni dünyalarının teolojik düşünlerle örüldüğünü ve bu bakış açısıyla her şeye baktıklarını söylemekte olup, esasen puta tapmayı da çılgınca bir hezeyan olarak nitelendirir. Onların bazı bilgilerinin din ve kanun kitabı olarak gördükleri Purāṇa'ya dayandığını ve bu kitapların yeryüzü ve gökyüzünün biçimine ilişkin bilimsel verilere aykırı bilgiler içerdiğini de söylemektedir (Alberuni's India, 1910).

Hintlilerdeki sosyal statülerin insan algılarını da etkilediğini ve bu yaklaşımla insanları kategorize ederek onlara göre isimler kullandıklarını belirten Bîrûnî, Hindistan'da bilhassa yabancılar içinde farklı tabirler kullanıldığını yazar. Bu konuda mleccha¹, yavana ve śaka en çok kullanılan terimlerden biridir demektedir (Alberuni's India, 1910: 137 vd.). Bîrûnî'nin bakış açısında yer aldığı gibi hayatın doğasının anlamlandırılmaları bağlamında tüm şeylerin felsefi görüş sınıfları ve

¹ Sanskritçe "yabancı, barbar" anlamına gelmektedir. Buradan kasıt Sanskrit konuşmayan, yani yerli olmayan anlamındadır.

kastların bakış açılarıyla şekillendiğini ve bu muvazeneden kaynaklandığını büyük bilgin sözlerine ekler (Alberuni's India, 1910: 137). Her şeye karşın yine bazı Hint aydınlarına göre Tanrının bir olduğu ve hiçbir şeye benzemediğini de belirten Bîrûnî, Hint kaynaklardan alıntılar yaparak düşüncelerini ortaya koyar.

Hint bilginlerin diğer ilim sahaları gibi astroloji ile de sıkı bir ilişki içinde olduklarını söyleyen Bîrûnî, niteliklerine göre anlamlandırdıkları bilinen yedi gezegeni de onların kategorilerine göre anlatmakta ve bunu çizelgelerle göstermektedir (Alberuni's India, 1910: 211-220). Bu bağlamda Hint biliminin önemli alanlarından olan Hindu teorisini de açıklayan Bîrûnî, bununla astrolojinin üzerinde durduğu unsurları ve onların algılarını netleştirmektedir (Alberuni's India, 1910: 323-324).

Bîrûnî, Hintlilerin tarihsel ve kültürel olarak yabancılara kapalı olduklarını ve onları aşağı gördükleri noktasından hareketle kapalı bir toplum imajlarının ilmî düşüncelerini de şekillendiren ana kapsam olduğu sonucuna varmaktadır (Alberuni's India, 1910). Bîrûnî'nin konuyla alakalı tespitleri Hintlilerde etnosantrik bir düşünce doğurduğunu bize göstermektedir. Bu bağlamda onların yaklaşımlarında bir tarihsellik sezilenmekte olup, Hintlilerin yabancılara genelde *mleccha* (barbar, yabancı) kavramıyla nitelendirmelerinin ise tarihin en eski dönemlerinden beri kıtalarının istilalara uğramasının onlarda yarattığı derin bilinçaltı algılarıyla ilgili olduğunu bize düşündürmektedir.

Hindistan biliminde metotsuzluk ve dillerinin ağırlığının bilimsel gelişmelerde engeller oluşturduğu gerçeğini görmemizi sağlayan Bîrûnî, kast sistemi gibi sınıf katmanlarının bulunmasının da ilmî etkilediğini bize göstermektedir. Zira bilimle uğraşmaları yasaklanan sınıflar arasında yer alan şudra ve paryaların sayıları hiç de az değildir. Ve bu durum bilimi tekele almaya itmektedir. Bilim tekele alınınca da gelişmesi mümkün olmayacaktır.

Yazdığı eseri ve tespitlerinde Hindistan'ın yaşam ve düşün iklimi olarak zengin bir hayat sahası olduğunu gösteren Bîrûnî, bölgenin gerek kozmogonisi gerek astronomisi gerek matematiği gerekse de dinsel yapısı gereğince çok yönlü katmanlar arz ettiğini bizlere net olarak göstermektedir. Kadim dönemlere dayanan Hint kültürünün teolojik eksenlerde gelişme göstermesi yanında jeopolitik konumu da onun zenginleşmesinde etken olmuştur. Bölgeye medeni ilham getiren membalardan olan İpek Yolu'nun bölgenin dili, tarihi, kültürü, ekonomisi ve bilimselliği üzerindeki tesirlerini görmek zor değildir. Eserlerini Arapça yazan ve Farsçayı da çok iyi bilen bir bilgin olan Bîrûnî'nin İran tesiriyle Farsçayı ilim ve edebiyat dili olarak kullanan bölgeye dair görüşleri hep dikkat çekmiştir.

SONUÇ

XI. yüzyılda yaşamış önemli bir âlim ve bilgin olan Bîrûnî, İslâm'ın altın çağının da en önemli isimlerinden biridir. Eserleri bu dönemde bilim ve matematiğin ilerlemesinde önemli etkiler yatarmış olan büyük bilginin en dikkate değer eserlerinden biri de Tahkîku mâ li'l-Hind adlı eseridir. Müellif eserinde kendi döneminde Hindistan'daki birçok farklı konuya açıklama getiren ve bu eserden başka okuyucuların bölgeyi öğrenmek için başka hiçbir kaynağa ihtiyaç duymayacaklarını belirten Bîrûnî, eserinde; anlatım, tespit ve çıkarım ile karşılaştırma gibi yöntemler kullanmıştır.

Bölge ile ilgili düşüncelerini sıralarken bilimsel gelişmelere de doğal olarak değinen Bîrûnî, Hindistan tarihselliğine koşut zengin bir ilim geleneği ve edebiyatının bölgede olduğunu belirtmektedir. Bu zengin geleneklerin çözümünün dilsel ve zihniyet gibi nedenlerle başkaları

tarafından tam da öğrenilemediğini söylemektedir. Bîrûnî, Hintlilere göre başkaları hep ötekidir, İslâm da ötekidir diye ifade etmektedir.

Bölgenin bilimsel durumunu tespit etmek ve orada olanları anlamının ilk yolunun buranın dilini öğrenmekten geçtiğini söyleyen Bîrûnî, bu ülkede öncelikle Hintlilerin dillerini öğrendiğini sonra birçok zorlukla mücadele ederek istediklerine ulaştığını ve çalışmalarını tamamladığını belirtmektedir. Bîrûnî'nin coğrafya ile ilgili gözlemleri aynı zamanda bilimin farklı bölgeler ve kültürler arasında birbirine nasıl bağlı olduğunu da bize göstermektedir. Bu zorlukları aşarak vakıf olduğu coğrafyayı dili, kültürü, inanç eksenleri ve ilim bakımından analiz eden Bîrûnî, bulunduğu çok yönlü tespitleriyle de hem bölgeye hem bilime ciddi katkılar sunmuştur. Zaten ilmî kişiliği ve metodik yaklaşımları olan biri olarak buranın düşünsel iklimini layıkıyla koklayan ve analiz eden Bîrûnî, Hintlileri bile nasıl şaşırttığını satırlarında anlatmaktadır.

Bilimsellik olarak güçlü bilgileri bulunmakla beraber bunların metotsuz olduklarını söyleyerek yerli yerinde eleştiriler sunan bilgin, hemen hemen bölge ilminin her sahasında olduğu gibi astronomi alanında özellikle onlarla iç içe olmuştur. Bilhassa Hint astronomisi ile ilgisi bu sahanın onda özel bir yer taşımasından idi. Hindistan bilimini beğenmekle beraber daha metodik olmaları gerektiğini ısrarla vurgulamaktadır. Bölgedeki çalışmalarının bir nedeni olarak da burayı İslâm dünyasına açmak olduğunu düşünen Bîrûnî, esasen bunu da başarmıştır. Hatta onun için Hindistan'ın bilim dünyasına açılan kapısı demek abartılı olmayacaktır.

Bir bilim adamı özelliğiyle bölgenin her şeyi gibi bilimini de gözlemleyen Bîrûnî'nin bu çıkarımları, bölge ilmiyle ilgili önemli fikirler verirken; o aynı zamanda bu devasa coğrafyanın bir zihin krokisini de çıkarmıştır. Bu zihinsel krokide bilimin izdüşümlerini ele alan Bîrûnî, bölge ilmini bazen takdir etmiş bazen tenkit etmiştir. Takdirlerini ilimlerinin tarihselliğine bağlarken tenkitlerini daha ciddi metotlar kullanmamalarına ve bilimlerin yazma ve anlatma sistemlerine dair yapmıştır.

KAYNAKLAR

Alberuni's India. (1910). Sachau, E. Carl, An Account of the Religion, Philosophy, Literature, Geography, Chronology, Astronomy, Customs, Laws and Astrology of India, about A.D. 1030, Vol. I-II, DK Publishers Distributors, New Delhi, 2003.

Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin Kâtip, (1326). *Tarih-u Beyhakî/Tarih u Beyhakî/Tarih u Beyhakî/Tarih-u Mesûdî, u Mesûdî, u Mesûdî*, Tashîh, Saîd Nefîsî, Tahran.

Beyhakî, Zahirudîn (1993) *Tetimme Sivanu'l-Hikme*, Thk., Refüku'l-Acem, Darü'l-Fikr Yayınları, Beyrut.

Duman, A. (2010). Bîrûnî: İlmî kişiliği tarih anlayışı ve yöntemi. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 10(2), 19-38.

Duman, A. (2019). Bîrûnî'nin kullandığı bazı ilgi çekici kavramlar. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9, 77-96.

Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî. (2015). *Tahkîku mâ li'l-hind*. Kıvameddin Burslan (Çev). Türk Tarih Kurumu.

El-Bîrûnî, (1962). *Tahdîd Nihâyâti' l-Emâkin*, Tahkik: Muhammed bin Tâviti't-Tancî, Doğu Matbaası.

El-Bîrûnî, (1973). *Kitâbu's-Saydane fi't-Tıb*, Haz. ve Tercüme: Hâkim Muhammed Sâid, Hamdard Academy, Karachi.

Gafurov, B. (1974). *Al-Bîrûnî*. UNESCO Courier, Haziran.

Günay, N. (31 Mayıs-1 Haziran 2007). Bîrûnî'nin İslam bilim hayatına ve dinler tarihine katkıları. *Ululararası Türk Dünyasının İslamiyet'e Katkıları Sempozyumu, Bildiri*.

Hayli, R. Ş. K., Akaçeri, S. H., Ahmedî, H., Şeriati, S. (1389 (2010)). Nigereş-i Hüviyeti-yi Ebu Reyhan Bîrûnî. *Tarihi Araştırmalar*, Dönem.1, S. 1.

Khan, Said, Hâkim Mohammed, Zahid Ansar, (1981). *Al-Bîrûnî*. His Times, Life, and Works, Hamdard Academy, Karachi.

Meçin, M. M. (2014). Ebu Reyhan El-Bîrûnî ve Bilimsel Bakışı Üzerine Bir Analiz. *Tarih Okulu Dergisi*, 1-32.

Mısriyan, A. *Baznigeri-yi Karname-yi Bîrûnî Der Zeban-i Farsi*. Name-yi Ferhengistan.

Said, H. M. Ansar Zahid Khan. (1991). *Al-Bîrûnî*, His Times, Life and Works, HamdardAcademy.

Schimmel, Anne-Marie. (1980). *Islam in the Indian Subcontinent*, E. J. Brill.

Seccadi, Seyyid Cafer. (1373 (1994)). *Feheng-i Maarif-i İslami*, İntişarat-i Danişgah-i Tahran, 3.Baskı, Tahran.

Sem'anî (1962). *El-Ensâb*, Haydarabad .

Şahin H. H. (2020). A General Review of Scientific Studies Carried Out in Turkey Relating to History of India. *Journal of Turkology*. 30(1), 231-268.

Togan, Z. V. (1997). Bîrûnî. *MEB İslâm Ansiklopedisi*, C. II, 635.

Tümer, G. (1992). Bîrûnî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, C. 6, 206-215.

Whitaker, L. (2011). Bîrûnî çalışmalarının bugünkü urumu: Bir inceleme ve bibliyografya. Çev. Fatma Kızıl, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20 (1), 259-294.

Yâkut el-Hamevî, (1993). *İrşâdu'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*. Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, C.5, Beyrut.

<https://www.academia.edu/45077160/Al-Bîrûnîs-Kitab-ül-hind>

Kitap İncelemesi

Köktürkçe

Mehmet Dursun Erdem & Ümit Özgür Demirci

Umutttepe Yayınları, 2. Basım, İzmit, 2023, x+1031 Sayfa

ISBN: 978-625-99225-3-9

Aysun SOYER*

Makale Bilgisi

Makalenin Türü: Kitap İncelemesi

Makalenin Geliş Tarihi: 22.11.2023

Makalenin Kabul Tarihi: 22.12. 2023

DOI: 10.54970/turkuaz.1394694

Content of this Journal is licensed under
Creative Commons Attribution NonCommercial
4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Birinci baskısı 2019 yılında yapılan Mehmet Dursun Erdem & Ümit Özgür Demirci'nin *Köktürkçe* adlı eseri, gözden geçirilerek yeniden yayımlandı. Bu kitap, Mehmet Dursun Erdem'in 20 yıl boyunca biriktirdiği Eski Türkçe ve özellikle Köktürkçe ders notlarını derleyip Ümit Özgür Demirci ile birlikte ayrıntılı bir inceleme yaparak oluşturduğu bir kaynaktır.

Bu baskıda, Költégin, Bilge Kağan, Tuñukuk yazıtlarına ek olarak Çoyr, Ongin, Köli Çor ve Hoyto-Tamır gibi önemli Köktürkçe metinler ayrıntılı bir şekilde ele alınmış ve incelenmiştir.

Birinci baskıda sadece İçindekiler Dizini'ne yer verilmişken bu baskıda İçindekiler (I-X) ardından Kök-Ek Tahlili Yapılan Sözcükler Dizini (1-20) alfabetik sıraya göre hazırlanmış olup ilgili kelimeninsayfa numaraları gösterilmiştir. Fakat Kök-Ek Tahlili Yapılan Sözcükler Dizini'nde gösterilen kelimelerin sayfa numaraları baskı hatasından dolayı iki sayfa geridedir.

Şekil 1: Kök-Ek Tahlili Yapılan Sözcükler Dizini

Kök-Ek Tahlili Yapılan Sözcükler Dizini

a:ç-, 264
a:ç érti, 584
a:t, 348
a:ti, 553

alkın-, 271
alkıntı, 621
alkıntıg, 270
alkınur, 724

s. 1

* Dr., aysunsoyer.as@gmail.com. ORCID ID: 0000-0002-9638-8315.

Örneğin; dizinde a:ç, 264. sayfayı işaret ederken kitapta 262. sayfada; alkinur, 724. sayfada değil 722’de yer almaktadır.

Ön Söz (21-22) bölümünde, okurlara kitabın içeriği ve kitap tasarlanırken ne tür yaklaşımların benimsendiği aktarılmıştır. Bu bölüm, kitabın okunması ve değerlendirilmesi için önemli bir kolaylık sunmuş ve aynı zamanda ilk baskısıyla kıyaslanabilme imkânı sağlamıştır.

Kitap dört ana bölümden oluşmaktadır. Eserin Giriş (23-126) bölümü, Türkçenin dünya dilleri arasındaki konumundan, Ural-Altay dilleri nazariyesine, Altay dilleri nazariyesine, Türk dilinin tarihî gelişimine, I. ve II. Köktürk Devletlerine, Köktürk Devletlerinden günümüze ulaşan eserlere ve bu eserler üzerine yapılan çalışmalara kadar pek çok önemli konuyu ele almaktadır. Ayrıca eserde Köktürk alfabesinin kökeni hakkında çeşitli görüşler sunulmaktadır. Bu başlıkların ardından Eski Türkçe üzerine yazılmış dil bilgisi kitapları ve etimoloji sözlükleri hakkında bilgilere yer verilmiştir. Etimoloji sözlüklerine ait kapak resmi ve sayfa örneklerine yer verilmiştir. İlk baskıya ek olarak giriş bölümünün son kısmında, Köktürk Türkçesinin ses ve biçim bilgisi ayrıntılı bir şekilde ele alınır. Bu, dilin ses yapısı ve yazı şekli hakkında önemli bilgiler içerir. Yine burada sözcük türleri de detaylı şekilde ele alınmıştır.

Şekil 2: Ses bilgisi örneği:

9.1.1.6. Ünlü Türemesi:

9.1.1.6.1. Önseste Ünlü Türemesi:

lung “ejderha yılı” > (Tar. B 2) *ulu* “ejderha yılı” (Tekin, 2000: 63)

9.1.1.6.2. İçseste Ünlü Türemesi:

purm > *purum* “Roma” (Tekin, 2000: 64)

buşuz > *buşusuz* “dertsiz” (Tekin, 2000: 64)

s. 76

Şekil 3: Biçim bilgisi örneği:

9.2.4. Fiilden Fiil Yapan Yapım Ekleri:

9.2.4.1. **-d-**: *tod-* “doymak” < *to-* “dolmak” (KT G 8), *id-* “göndermek” (KT D 6) < *ı-* “göndermek”

9.2.4.2. **-gUr-**: *tirgür-* “diriltmek” (KT D 29).

s. 83

Şekil 4: Sözcük türü örneği:

9.4. Fiiller ve Fiil Çekimleri:

İş, oluş, hareket ve kılış bildiren sözcüklere fiiller denir.

9.4.1. Yapılarına göre fiiller:

Yapılarına göre fiiller *basit fiiller*, *türemiş fiiller* ve *birleşik fiiller* olmak üzere üçe ayrılır.

9.4.1.1. **Basit fiiller:** Yapım eki almamış fiillere basit fiiller denir. *al-* “almak, zaptetmek” (BK D 32), *alk-* “bitirmek, tamamlamak” (KT KD), *bér-* “vermek” (BK D 21), *bil-* “bilmek” (KT G 11) vb.

s. 96

basmasar : bas-^{FK} ma-^{FF} (sar^{ZFE})²⁷⁴
anlamı : 1. "basmasa"
 2. Hükümdarlık etmek.
 3. Baskın yapmak.
 4. Feryat etmek
 5. Sıkıştırmak, tazyik etmek.
bas- "baskın yapmak, basmak"²⁷⁵

Kök. bas-"baskın yapmak"

uda b(a)sd(i)m(i)z "Uykuda bastık." (KT D 35)

Uyg. bas- "baskın yapmak, basmak"

er anta basmış "Adam orada baskın yapmış." (Şu D 12)

köni nom üze köntürgey basgay utgay "Doğru kanun üzerinde dürüstçe idare edecek, baskın yapacak, yenecek." (AY 423 6)

Kar. bas- "baskın yapmak, basmak, yıkmak" (DLT II 10)

Har. bas- "baskın yapmak, basmak" (NF 53 3)

Kıp. bas- "basmak, ezmek" (Tuh 15b 13)

Çağ. bas- "baskın yapmak, basmak" (Sang 121v 18)

Osm. bas- "baskın yapmak, basmak, ezmek, çökmek" (TTS 410).

Çağdaş lehçelerde: **Gag.**, **Az.**, **Trkm.**, **bas-**, **Sal.** *pas-*, **Özb.** *pos-*, **YUyg.** *bas-*, **Krm.**, **Tat.**, **Bşk.**, **Kırg.**, **Kzk.**, **KBalk.**, **Kum.**, **Nog.** *bas-*, **SUyg.** *pas-*, **Hak.** *pas-Oyr.* *bas-*, *pas-*, **Tuv.** *bas-*, **Tof.** *ba's-*, **Çuv.** *pos-*, **Yak.** *battā-*, **Dolg.** *battā-* (Starostin vd., 1079).

s. 390

Örnekte de görüldüğü üzere kelimelerin tarihî ve çağdaş lehçelerdeki gelişimleri de gösterilmiştir. Yazıtlarda yer alan tüm kelimelerin detaylı şekilde etimolojilerinin yapılması, kelimeler üzerine Türkologlar tarafından yapılan açıklama ve yorumlara yer verilmesi tüm bilgilerin tek bir kaynaktan toplandığını göstermektedir. Ayrıca kelimelerin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki durumunun verilmesi karşılaştırma yapabilmeye imkân sağlamıştır.

Bu kitap, Eski Türkçe dil bilgisine dair önemli bilgiler sunmasının yanı sıra tarihî ve çağdaş lehçelerin dil bilgisinin özetini de içermesiyle dikkat çekmektedir. Ayrıca bu kitap, Türk dilinin yapısını hem geçmiş hem de günümüz bağlamında anlama fırsatı sunarak zaman içindeki dil gelişimini ve eş zamanlı dil yapılarını anlamamıza yardımcı olmuştur.

Şekil 7: Dil bilgisi örneği

-A gerundium eki:¹⁰¹

-A vokal gerundiumunun temel fonksiyonu fiilin hareket tarzını bildirmektir.

Yine vokal gerundiumların başka bir fonksiyonu da birleşik fiil yapımında asıl fiil ile yardımcı fiili birbirine bağlamaktır (*görü tur-*, *baka kal-*).

Köktürk Türkçesinde: Köktürk Türkçesinde -A şeklindedir.

bintüre (Tuñ K 1) *kéçe* (KT G 4) *süre élt-* (KT D 23)

Uygur Türkçesinde: Uygur Türkçesinde de -A şeklindedir.

türe büke kal- (AY 137 4) *uçaz-* (IB 15)

-A gerundiumu Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay ve Osmanlı Türkçelerinde hep -A şeklinde aynı anlam ve görevde karşımıza çıkmaktadır.

Çağdaş lehçelerde:¹⁰²

TT., **Az.**, **Trkm.**, **Tat.**, **Bşk.**, **Krm.**, **KBalk.**, **Kum.**, **YUyg.**, -A

Özb., **Hak.**, **Tuv.**, **Yak.**, **Çuv.**

Kzk., **KBalk.**, **Nog.**, **Alt.** -A, -y

Kırg. -A, -O, -y

s. 214

Üçüncü bölümde (756-827) Bengü Taşların dizini ve metin sözlüğü verilmiştir. Dizin hazırlanırken “TürkSözDiz” yazılımı kullanılmıştır. Yine bu bölümde metinde geçen kelimelerin varsa birden fazla anlamı veya eş seslilik durumu çeşitli şekillerde belirtilmiş ve geçtiği satırlar gösterilmiştir.

Şekil 8: Dizinden bir örnek

aç- (I) açmak
a.- dımız I. TAŞ TUN
K/4
a.- u ÇOYR/4
aç- (II) acıkmak
a.- sar BK K/6
a.- sık KT G/8, BK K/6 s. 757

Dördüncü bölümde (829-1031) okuyucuların Bengü Taşları daha iyi görüp okuyabilmeleri için Bengü Taşların tıpkıbasımları, harf ve yazı çevrimleri ile Türkiye Türkçesine aktarımları karşılıklı verilmiştir.

Bu çalışma, ön hazırlık süreci ve kapsamlı bir kaynak taramasının sonucunda ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, dilbilim ve etimoloji alanında yürütülen çalışmalarını destekleyen ve kelime gelişimini analiz eden bir kaynak olma özelliği taşımaktadır. Bu tür çalışmalar, dilbilim ve dil tarihiyle ilgilenen kişilere önemli bir başvuru kaynağı sunar. Bu eser, özellikle Eski Türkçe dönemi üzerine araştırma yapacak olan akademisyenler, araştırmacılar ve Türk diline dair sınavlara hazırlananlar için temel bir kaynak niteliği taşımaktadır. Kitap, Türk dilini hem art hem de eş zamanlı anlama ve karşılaştırma imkânı sunmaktadır. Mehmet Dursun Erdem ve Ümit Özgür Demirci’yi Türklük bilimine katkılarından dolayı tebrik eder ve çalışmalarının devamını dilerim.

KAYNAKÇA

Erdem, M. D. & Demirci, Ü. Ö. (2023). *Köktürkçe*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.